

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Кафедра ботаніки, екології та методики навчання біології

Теорія і практика екологічної освіти

Навчальний посібник
для студентів денної форми навчання,
за напрямом підготовки: 101 «Екологія»

Полтава 2019

УДК 37:502/504(07)

Т33

Рецензенти:

Л. М. Рибалко, доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри фізичного виховання, спорту та здоров'я людини Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка
І. Є. Шапаренко, кандидат біологічних наук, старший викладач кафедри медико-біологічних дисциплін і фізичного виховання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Укладачі:

Дяченко-Богун М. М., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри ботаніки, екології та методики навчання біології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Онiпко В. В., доктор педагогічних наук, професор, завідувачка кафедри ботаніки, екології та методики навчання біології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Ищенко В. І., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри ботаніки, екології та методики навчання біології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Затверджено вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 7 від 31.01.2019 р.).

Т33	Теорія і практика екологічної освіти : навч. посіб. для студентів денної форми навчання, за напрямом підготовки: 101 «Екологія» / уклад.: М. М. Дяченко-Богун, В. В. Онiпко, В. І. Ищенко.— Полтава, 2019. — 85 с. УДК 37:502/504(07)
-----	---

Навчальний посібник містить теоретичний матеріал, який допомагає студентам краще опанувати навчальну дисципліну «Теорія і практика екологічної освіти», а також формувати у студентів поняття про сучасні принципи неперервності екологічної освіти; озброює їх знаннями та вміннями, необхідними для формування екологічного мислення, світогляду, свідомості та екологічної культури; розвитку у майбутніх спеціалістів екологів умінь навчально-дослідницької діяльності з методики екологізації освітнього простору.

Навчальний посібник створений у відповідності з програмою курсу і розрахований для підготовки здобувачів освітнього ступеня «магістр» за напрямом підготовки: 101 «Екологія», галузь знань 10 Природничі науки.

© Дяченко-Богун М. М., Онiпко В. В., Ищенко В. І., 2019
© ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019

Зміст

Передмова	4
Лекція № 1. Концептуальні основи екологічної освіти	7
Лекція № 2. Форми та методи організації екологічної освіти	26
Лекція № 3. Екологічна освіта як основа екологічного виховання молоді	49
Лекція № 4. Навчальна робота з екології	66
Навчальна та наукова література до дисципліни	84

ПЕРЕДМОВА

Природні ресурси, зокрема рослинний і тваринний світ, знаходяться на межі повного виснаження. Якщо 30-40 років тому на Землі щодня зникав один вид тварин, то сьогодні, за даними Всесвітнього фонду охорони живої природи, один вид зникає всього за 1 годину. До Червоної книги України вже занесено близько 800 видів тварин і рослин. За останні 50 років у нашій країні загинуло більше 3000 малих річок. В умовах такої кризової ситуації важливо активізувати поширення екологічних знань, підняти на високий рівень екологічну освіту та екологічну культуру населення і зокрема студентської молоді.

Саме глобальні проблеми сучасності, які несуть загрозу життю і людській цивілізації, викликали необхідність екологічної освіти, покликаної реалізувати ідеї інформаційного суспільства, що стають досить актуальними. Пошук шляхів гармонійної взаємодії суспільства і природи призводить до інтенсивного процесу екологізації загальної культури людства, і, як наслідок – до формування теорії і практики екологічної освіти.

Під екологічним вихованням молоді розуміється формування у широких верств населення високої екологічної культури всіх видів людської життєдіяльності, так або інакше пов'язаних з пізнанням, освоєнням, перетворенням природи.

Мета навчальної дисципліни «Теорія і практика екологічної освіти» навчити молоду людину розвивати знання законів живої природи, розуміти суть взаємин живих організмів з навколишнім середовищем і формувати вміння управляти фізичним і психічним станом, надати студентам педагогічного вузу системи професійних знань, необхідних для здійснення екологічної освіти у соціумі.

Завдання навчальної дисципліни «Теорія і практика екологічної освіти»: засвоєння студентами мети і завдань екологічної освіти; формування у студентів поняття про сучасні принципи неперервності екологічної освіти; озброєння їх знаннями та вміннями, необхідними для формування екологічного мислення, світогляду, свідомості та екологічної культури.

У процесі реалізації програми дисципліни формуються наступні компетентності:

Програмні компетентності:

У процесі реалізації програми дисципліни формуються наступні компетентності:

А) Загальні:

1. Навченість навчатися упродовж життя;
2. Здатність застосовувати набуті знання в практичних ситуаціях;
3. Здатність до пошуку, аналізу, критичного оцінювання та синтезу інформації з різних джерел;

4. Здатність вільно спілкуватися державною мовою (вільно застосовувати письмово й усно професійну термінологію, ідеї, принципи і теорії);

5. Здатність до адаптації та та професійної діяльності в новій ситуації на основі креативності;

6. Здатність до самоаналізу, самооцінки, самокритичності, самореалізації та самовдосконалення;

7. Здатність діяти соціально відповідально та свідомо;

8. Здатність використовувати інформаційно-комунікаційні технології навчання та працювати в глобальному інформаційному середовищі.

Б) Спеціальні (фахові, предметні):

1. Здатність використовувати основні етапи і напрямки розвитку екології як науки і як навчального предмету;

2. Здатність до критичного осмислення основних закономірностей екологічних змін на підставі понятійно-термінологічного апарату;
3. Вміти визначати цілі і завдання екологічної освіти;
4. Здатність розглядати основні джерела наукової інформації про будь-які біологічні об'єкти чи екологічні явища;
5. Застосовувати екологічні знання для вирішення навчально-виховних, науково-методичних завдань екологічної освіти розробки моделей популяцій і угруповань живих організмів;
6. Організовувати і здійснювати краєзнавчу, природоохоронну роботу; використовувати результати екологічної освіти у навчально-виховному процесі;
7. Проводити навчально-виховну роботу з екології, метою якої є підвищення рівня їх екологічної освіченості.

Очікувані результати навчання з дисципліни:

- Знає теоретичні основи та методологію традиційної і сучасної екології, охорони довкілля, оптимізації природокористування.
- Знає засади і принципи державної політики у сфері охорони довкілля та раціонального природокористування, здійснення ефективної екологічної політики.
- Знає і розуміє особливості планування, впровадження, контроль й аналіз роботи систем екологічного менеджменту з метою їх подальшої сертифікації.
- Знає прийоми знаходження, збереження, систематизації, або створення даних у сфері охорони довкілля та раціонального природокористування.
- Уміє знаходити, набувати і засвоювати нові знання, вибирати альтернативні методи навчання, використовувати загальнонаукові та креативні методи пізнання у професійній діяльності.
- Володіє системою наукових категорій і методів їх використання з метою вирішення дослідницьких і практичних завдань.
- Здійснює науково-дослідницьку діяльність на основі гуманістичного світогляду й розуміння суті явищ і процесів.
- Володіє інформаційно-комунікативними технологіями.
- Здатний організовувати спостереження та контроль якості навколишнього природного середовища, внутрішній контроль за роботою природоохоронного обладнання на техногенних об'єктах, первинний облік й контроль за вхідними та вихідними матеріально-сировинними потоками на підприємствах.
- Уміє розподіляти та пояснити обов'язки в сфері природоохоронної діяльності між структурними підрозділами підприємства.
- Здатний представляти результати комплексних екологічних досліджень у вигляді наукових звітів і презентацій, застосовуючи сучасні картографічні та графічні методи.
- Здатний розробляти комплексні заходи захисту навколишнього середовища від надмірних антропогенних навантажень та оцінювати потребу в застосуванні комплексного підходу до підвищення рівня екологічної безпеки, охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів.
- Здатний здійснювати пошук новітніх техніко-технологічних й організаційних рішень, спрямованих на впровадження у виробництво перспективних природоохоронних, ресурсо- та енергозберігаючих розробок та сучасного обладнання.
- Здатний формувати екологічну політику підприємства та організувати її доступність та декларування перед усіма зацікавленими сторонами для своєчасного корегування й

послідовного покращення.

- Здатний здійснювати екологічний аудит функціонування техногенного об'єкту та території; формувати аудиторські висновки й рекомендації щодо досягнення відповідності діяльності промислового об'єкта, виробництва чи підприємства визначеним критеріям аудиту для прийняття відповідних управлінських рішень.
- Уміє здійснювати пошук і збір інформації та впроваджувати у виробництво елементи екологічних інформаційних технологій.
- Здатний організовувати взаємодію з державними органами екологічного контролю, громадськістю та іншими зацікавленими сторонами в екологічній діяльності підприємств, організацій, виробництв для забезпечення своєчасного обміну інформацією та удосконалення системи планування; систематизувати отримані результати контролю для оцінки їх впливу на стан довкілля.
- Здатний знаходити, обробляти та аналізувати інформацію з різних джерел, готувати до підготовки та редагувати тексти професійного змісту державною мовою.
- Здатний аналізувати та упорядковувати загальнонаукову та професійно-орієнтовану літературу, в тому числі іноземну.
- Здатний розуміти значення культури як форми людського існування, цінувати різноманіття та мультикультурність світу і керуватися у своїй діяльності сучасними принципами толерантності, діалогу і співробітництва.
- Здатний вчитися упродовж життя і вдосконалюватися з високим рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції.
- Здатний аналізувати соціально та особистісно значущі світоглядні проблеми, приймати рішення на основі сформованих ціннісних орієнтирів.
- Уміє розробляти прогнози соціально-економічного розвитку суспільства з врахуванням екологічних обмежень на відповідному рівні.
- Формулює, здійснює і аналізує виконання положень екологічної політики на відповідному рівні для запобігання або мінімізації негативного впливу на довкілля та здоров'я людини.
- Систематизує та узагальнює отримані результати контролю для оцінки їх впливу на стан довкілля.
- Здатний оцінити, узагальнити світові інновації у екології та наукових дослідженнях для їх адаптації і використання у власній практиці.
- Здатний аналізувати соціально та особистісно значущі світоглядні проблеми, приймати рішення на основі сформованих ціннісних орієнтирів.

ЛЕКЦІЯ 1

ТЕМА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ

1. Екологічна освіта – сучасна філософська та природоохоронна концепція.
2. Стратегічні напрямки та тактичні завдання розвитку сучасної екологічної освіти різних верств населення.
3. Розробка проблеми екологічної освіти у педагогічній науці та шкільній практиці.
4. Система неперервної екологічної освіти та її структура.
5. Рівні сформованості екологічної освіти.
6. Головні принципи екологічної освіти – всеохоплюваність, обов'язковість, ступеневість, природовідповідність, доступність, діагностичність, диференційованість і варіативність.
7. Неформальна і формальна екологічна освіта

1. ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА – СУЧАСНА ФІЛОСОФСЬКА ТА ПРИРОДООХОРОННА КОНЦЕПЦІЯ.

До початку ХХІ ст. негативний вплив суспільства на навколишнє природне середовище сягнув величезних масштабів, що призвело до виникнення планетарної екологічної кризи.

За умов глобальної екологічної кризи, що охопила всю планету наприкінці ХХ–на початку ХХІ ст. особливої актуальності набуває екологічна освіта всіх громадян планети (а не лише молоді).

Екологічна освіта – це безперервний спеціально організований процес навчання, виховання та розвитку учня, спрямований на формування системних наукових і практичних природоохоронних та екологічних знань про довкілля, умінь і навиків екологічної діяльності й формування основ екологічної культури в контексті концепції сталого розвитку.

Як самостійна галузь педагогічного знання, екологічна освіта у другій половині ХХ ст. отримала визнання в усьому світі.

Для припинення і пом'якшення впливу планетарної екологічної кризи, що зростає, є лише кілька головних шляхів:

– військовий (найтефективніший) – запровадження тимчасового військового контролю міжнародних організацій над країнами і регіонами, де національним урядам не вдається протистояти екологічній катастрофі (ООН, ЮНЕСКО та ін.), тобто для ліквідації загрози усьому людству необхідне введення тимчасової зовнішньої військової адміністрації міжнародних організацій, що зумовлене потребою вжиття низки надзвичайних заходів – політичних, економічних та інших, які повинні бути спрямовані на припинення дії головних компонентів екологічної кризи (які впливають на всю планету) та пом'якшення особливо небезпечних її наслідків;

– політичний – вжиття урядами (а в особливих випадках, і на вимогу міжнародних організацій) кардинальних заходів політичного й економічного характеру, метою яких є перехід на екологічно орієнтовану економіку; освітній

– створення ефективної системи екологічної освіти, головною метою якої є формування екологічної культури суспільства й особистості.

Усі названі шляхи можна успішно реалізувати за умови широкомасштабної підтримки з боку засобів масової інформації. Найнебезпечнішим для людства є перший шлях, що може

мати непередбачувані наслідки (можливість переростання у тривале проти- стояння різних соціальних сил). Ми вважаємо, що сьогодні лише в окремих регіонах планети ще можна ефективно реалізувати на практиці другий і третій шляхи.

Найбільший інтерес для нас має третій шлях. Вітчизняні вчені розглядають екологічну освіту як один із засобів пом'якшення екологічної кризи. Вважають, що освіта, будучи цілеспрямованою програмою соціалізації людини, яка забезпечує їй ніби друге народження і робить її людиною повною мірою, повинна стати ефективним механіз- мом становлення екологічної культури.

Питання освіти, які відображають особливості взаємодії суспільства з природним середовищем, завжди посідали важливе місце в педагогічних поглядах таких учених, як Я. Коменський, Д. Докк, Ж.-Ж. Руссо, П. Песталоцці, А. Дістервег, К. Ушинський, та інших просвітителів, які закликали навчатися від природи зовнішньої і внутрішньої та відповідно до неї виховувати дитину. Оскільки ж вплив людини і суспільства на при- роду в цей період не був таким масштабним, то мету формування відповідального ста- влення до неї не було.

На початку ХХ ст. (1913) з'явився термін “охорона природи”. Він набув значного поширення після Міжнародного з'їзду з охорони природи, який відбувся того ж року. Тоді головною формою охорони природи було створення заповідників, мета яких – охорона природних пам'яток. Потім, з ускладненням взаємозв'язків людини з середо- вищем, змінився і зміст поняття “охорона природи”. Почали усвідомлювати ідею про необхідність готувати молоде покоління до охорони природи. Так започатковано при- родоохоронне виховання учнів – прообраз майбутньої екологічної освіти школярів. Сутність природоохоронного виховання розуміли як цілеспрямоване формування в учнів наукових поглядів на розвиток і функціонування природи та її ресурсів, необхід- ну умову життя суспільства, закладання умінь правильно поводитись у природі, раціонально ставитися до її ресурсів у майбутній практичній діяльності.

Багаторічна діяльність освітніх установ з охорони природи не мала серйозної теоре- тичної концепції і ґрунтувалась переважно на емпіричному досвіді окремих учених і вчителів-ентузіастів. Уже в середині 50-х років ХХ ст. проблема охорони природи по- требувала наукового обґрунтування природоохоронної діяльності.

Учені у 50–60-х роках ХХ ст. почали розробляти проблеми природоохоронної (еко- логічної) освіти як окремого наукового напрямку і як галузі наукової педагогіки. І. Зверев, А. Захлебний, І. Суравегіна та інші в теоретичних працях обґрунтували (опираю- чись на досягнення педагогічної науки того часу) цілі, визначили завдання природо- охоронної освіти, запропонували науково обґрунтовані засоби і методи вирішення цих завдань.

У цей період перед вітчизняною школою постало нове завдання – виховання в учнів відповідального ставлення до природи. Розробка теоретичних проблем природоохоронної освіти, уточнення цілей і розширення завдань педагогічної діяльності середніх загальноосвітніх установ стало однією з причин поступової відмови від використання термін “природоохоронна освіта” і поширення терміна “екологічна освіта”.

Термін “екологічна освіта” запроваджено 1970 р. на конференції в Карсон-Сіті (США, Невада): екологічна освіта – це процес усвідомлення людиною цінності навко-лишнього середовища й уточнення головних положень, необхідних для отримання знань та умінь для розуміння й визнання взаємозалежності між людиною, її культурою та біофізичним оточенням. Екологічна освіта також охоплює набуття практичних нави- ків у вирішенні завдань, що стосуються взаємодії з довкіллям, виробленням поведінки, яка сприяє поліпшенню якості довкілля. Тепер під екологічною освітою розуміють без- перервний процес навчання, виховання і розвитку особистості, спрямований на форму- вання системи

наукових і практичних знань, ціннісних орієнтацій, поведінки і діяльно-сті, які забезпечують відповідальне ставлення до навколишнього соціально-природного середовища.

У педагогічній теорії наміглась стійка тенденція розвитку екологічної освіти в самостійну частину загальної освіти. Взаємодію з навколишньою дійсністю розглядали як умову і засіб розвитку учнів.

Одним із завдань екологічної освіти стало формування екологічної свідомості учнів. Потреба в екологізації свідомості зумовлена об'єктивними чинниками (небезпечною гостротою екологічних суперечностей, реальністю екологічної кризи, необхідністю запобігання екологічному краху, якісним станом навколишнього природного середовища), які відображають нагальні потреби суспільства. Екологізація свідомості суспільства й особистості пов'язана з формуванням певних екологічних орієнтацій, і полягає у перетворенні екологічних установок та орієнтирів, які творять міцний фундамент екологічного мислення, у підґрунтя діяльнісних установок.

Екологічна свідомість, що є духовно-практичним чинником засвоєння дійсності, суттєво доповнює наукове пізнання специфічним ставленням людини до світу природи. Екологічну свідомість (з погляду антропоцентризму) можна визначити як знання про взаємні зв'язки людини і середовища, їхню значимість для людини і для збереження стійкого балансу між ними; розуміння й оцінку особистістю своїх можливостей з використання цих зв'язків для задоволення потреб і визначення меж допустимого антропогенного впливу.

Сучасна "індивідуальна" екологічна свідомість учня залежить від особливостей суспільних стосунків, соціальних установок. Це дає змогу розглядати екологічну свідомість учня як відображення в його свідомості процесів взаємодії між ним (тобто учнем) як особистістю, з одного боку, і суспільством та довкіллям, – з іншого, у тих аспектах біологічного і соціального життя, що зумовлені природними чинниками. Можна вважати, що екологічна свідомість – це система сформованих і тих, що формуються, когнітивних, етичних, естетичних, прагматичних стосунків учня з природою і з самим собою.

На практиці зміст екологічної освіти розкривається через систему біологічної екологічних знань. Педагоги зрозуміли, що поставлене завдання можна вирішити лише засобами всіх видів природничої і гуманітарної освіти учнів. Проте розуміння екологічної освіти учнів як важливої самостійної частини загальної середньої освіти суперечило вимозі розгляду екологічної освіти як невід'ємної частини всього навчального процесу на всіх етапах навчання.

У 1980-х роках різні теоретико-методологічні аспекти екологічної освіти досліджували І. Цветкова, В. Сухомлинський, С. Гореславський, Т. Денисова та ін. [І. Цветкова трактувала екологічне виховання як динамічний цілісний процес, який має суттєві особливості й певні закономірності].

Метою екологічної освіти у 1950–1970-ті роки учені вважали формування основ екологічної культури учнів шляхом передавання знань про наукові основи природокористування, необхідність діяти відповідно до них, а також формування в учнів практичних умінь і навиків та активної життєвої позиції в сфері охорони природи і раціонального використання природних ресурсів.

А. Сидельковський висловив положення про формування особистості засобами природи поряд із власне соціальними і педагогічними аспектами. Важливим аспектом взаємодії учнів з природою є усвідомлення ними впливів на їхні особисті риси. Це сприяє формуванню бажання використовувати явища природи як засіб самоосвіти і саморозвитку. Через різноманітну діяльність і організацію спілкування учнів із залученням явищ природи й учителів впливають на формування їхньої внутрішньої позиції. С. Гореславський розглядав

активно-діяльнісний характер екологічної освіти і схарактеризував його як провідний засіб формування особистості. До головних завдань екологічного виховання учнів він зачислює виховання бережливого ставлення до природи, формування в учнів понять про красу ставлення людей до природи, виховання культурних потреб і навиків культурної поведінки у природі та ін.

Роль мистецтва в екологічній освіті й вихованні досліджували Н. Артеменко, Л. Печко, І. Смольянінов та ін. Ці вчені вважали, що різні види мистецтва впливають на формування різних рис особистості, які сприяють активній участі учнів в охороні природи і відображають морально-естетичний бік ставлення особистості до природи та її вплив на особистість. Л. Печко зі співавторами вважали, що розуміння цінності природи як джерела матеріальних і духовних сил суспільства, розвиток необхідності спілкування з природою визначає майбутні взаємовідносини суспільства і людини з навколишнім природним середовищем.

Л. Печко запропонувала новий підхід до екологічної освіти і виховання: вироблення естетичного ставлення до природи повинно сприяти формуванню в дітей естетичного сприйняття, оцінок і суджень, смаку й ідеалу, що передбачає розвиток чутливості до краси і виразності об'єктивних природних явищ, а також розуміння цінності, унікальності кожного з них.

І. Смольянінова у працях з методики викладання наук про природу зазначала про необхідність зв'язків навчального матеріалу, який вивчають, з естетичним і екологічним вихованням. Сприйняття природи й опосередковане естетичне ставлення до неї за допомогою мистецтва повинно формувати в учнів почуття прекрасного.

Проблеми теорії екологічної освіти відображені й у працях В. Сухомлинського. Педагог уперше спробував створити систему екологічної освіти учнів, яка б комплексно охоплювала навчальну (набуття знань про природу, вмінь і навиків з її охорони) і виробничу діяльність, формування гуманної, високоморальної і різнобічно розвинутої особистості. Ключова ідея його системи – виховання учня через природу. Він уважав природу важливим джерелом думки і розвитку розумових здібностей учня. Спілкування з природою повинно мати характер творчої діяльності й бути проникнуте співчуттям до всього живого. Під час спілкування з природою в учнів за допомогою емоцій розвиваються благородні, високі почуття. Система екологічної освіти В. Сухомлинського спрямована на формування гармонійних взаємовідносин між природою та учнем. Теорія і практика екологічної освіти набула суттєвого розвитку у дослідженнях І. Зверева. Екологічну освіту він розумів як процес навчання, виховання і розвитку особистості, спрямований на формування системи наукових і практичних знань, ціннісних орієнтацій, поведінки і діяльності, що забезпечують відповідальне ставлення до навколишнього соціально-природного середовища. Метою екологічної освіти він уважав формування відповідального ставлення учнів до довкілля:

- відповідальність за збереження природи, яка визначає умови життя особистості, з якими вона пов'язана і на які діє у процесі життєдіяльності;
- відповідальність за здоров'я (своє й інших людей) як особистісну й громадську цінність;
- екологічну і природоохоронну діяльність, пропаганду ідей оптимізації взаємодії суспільства і природи, попередження негативних наслідків впливу на навколишнє середовище людини та її здоров'я.

Необхідним рівнем сформованості в учнів відповідального ставлення до навколишнього природного середовища І. Зверев уважав реальний внесок кожного учня в поліп-

шення довкілля. Для успішного формування в учнів екологічної відповідальності І. Зверев запропонував таку систему взаємопов'язаних педагогічних завдань:

- навчання (формування знань про єдність живої і неживої природи, розкриття закономірностей природних явищ, взаємодії природи, суспільства і людини; знання екологічних проблем і способів їх вирішення; системи теоретичних і практичних умінь з вивчення і поліпшення стану навколишнього природного середовища);

- виховання (вироблення ціннісних орієнтацій екологічного характеру, мотивів і потреб, звичок екологічно доцільної поведінки й діяльності, волі, наполегливості у досягненні екологічних цілей);

- розвиток (здібності до аналізу екологічних проблем і вибору оптимальних способів їхнього вирішення; екологічного мислення; переконань у необхідності і можливості вирішення екологічних проблем; прагнення особистої участі в практичній екологічній діяльності).

І. Зверев зазначав, що екологічну культуру можна сформувати лише безперервним підвищенням рівня загальної культури суспільства і людини. Для цього він пропонував міжпредметний підхід, який передбачає узгодження змісту і методів розкриття законів, принципів і способів оптимальної взаємодії суспільства з природою на всіх рівнях екологічних знань, закладених у навчальних предметах. Екологічна освіта у працях І. Зверева спрямована на формування культури ставлення учнів до природи.

Теоретичні основи екологічної освіти школярів найповніше розробила І. Суравегіна. В основі теорії екологічної освіти – такі концептуальні положення:

- ідея єдності системи природа–суспільство–людина;
- людство – складова природи (його розвиток – негативний чинник деградації природи);
- історія людства – частина історії “деградації природи” (перетворення природи сьогодні є найбільшою небезпекою для життя);
- єдність історії природи й історії суспільства;
- екологічна культура особистості й суспільства (новий рівень відносин у системі людина–природа).

І. Суравегіна вважає ефективним напрямом удосконалювання екологічної освіти учнів у школі екологізацію змісту шкільної освіти (яка містить систему знань про взаємодію суспільства і природи, ціннісні екологічні орієнтації, систему вмінь і навиків з її вивчення й охорони, норми і правила ставлення до природи), засвоєння учнями найважливіших теоретичних понять і світоглядних ідей екологічного змісту. Формування екологічної культури, у підґрунті якої, на її думку, є науковий світогляд, повинно бути частиною освітнього процесу, а показник її сформованості – екологічна діяльність учнів.

Активно опрацьовував теорію екологічної освіти А. Захлебний. Розглядаючи взаємовідносини у системі суспільство–природа, він з'ясував такі їхні особливості:

- розвиток промисловості на планеті призводить до порушення цілісності біосфери;
- розвиток промисловості призводить до забруднення речовинами, які не були складовими природного кругообігу біосфери (це, відповідно, призводить до її поступового руйнування);
- зникнення природних ресурсів породжує нові проблеми (пошук і використання нових джерел енергії та сировини, що призводить до нових екологічних проблем).

А. Захлебний особливу увагу в теорії екологічної освіти відвів вирішенню проблем розроблення системи завдань, спрямованих на розвиток ціннісних орієнтацій школярів, формування потреби в природоохоронній та екологічній діяльності.

Теоретична модель екологічної освіти (розроблена А. Захлебним) містить чотири блоки:

- перший блок об'єднує чинники, що визначають формування світогляду, погляди, переконання і вчинки учнів;

- другий блок – це чинники, які визначають властивості особистості учня в конкретних видах діяльності (поведінки);

- третій блок об'єднує педагогічні умови впливу на особистість учня (почуття, інтелект тощо);

- четвертий блок містить педагогічні засоби, за допомогою яких забезпечують екологічну освіту учнів.

У зміст екологічної освіти учнів А. Захлебний увів:

- систему знань про природу, суспільство, принципи природокористування, про шляхи оптимізації взаємодії у системі суспільство–природа);

- систему навиків та умінь (інтелектуальних і практичних) екологічно-орієнтованої діяльності;

- досвід діяльності з вивчення і реальної практичної участі в охороні природи;

- систему норм, які з'являються в оцінно-емоційному ставленні до природи. Систему екологічних знань А. Захлебний пов'язував із системою природничо-наукових, гуманітарних та інших термінів, які відповідають шкільним дисциплінам. Отже, А. Захлебний розглядав екологічні проблеми у навчальному процесі як взаємодію природи і суспільства.

На початку 90-х років ХХ ст. в “екологічній педагогіці” назріла необхідність у системному підході до дослідження проблем екологічної освіти учнів. Це було зумовлене потребою перебороти:

- по-перше, відмінності сучасних наукових знань, накопичених у педагогіці, психології, екології та ін.;

- по-друге, розрізненість еколого-виховного впливу школи й інших соціальних інституцій, у тім числі й засобів масової інформації, на особистість учнів;

- по-третє, відмінностями у вимогах, які ставили педагоги до учнів під час освітнього процесу.

Розробкою екологічної освіти школярів на підставі ідеї системного підходу у цей період займалися Г. Каропа, Б. Ліхачьов, Т. Кучер та ін. Г. Каропа, розробляючи чотирирівневу модель екологічної освіти, висунув такі теоретичні положення:

- екологічна освіта учнів – це актуальна міждисциплінарна проблема (соціально-економічна і психолого-педагогічна), суттю якої є формування в учнів відповідального ставлення до природи, і для вирішення якої потрібен системний підхід;

- екологічна освіта учнів – це цілеспрямований процес формування системи наукових знань, поглядів і переконань, умінь і навиків, ціннісних орієнтацій, моральних якостей, які зумовлюють вироблення в учнів ставлення до природи як до універсальної цінності;

- моральною якістю особистості учня є екологічна відповідальність (у підґрунті якої є певний рівень розвитку мотиваційно-ціннісного, змістовно-операційного (процесуального) і оцінно-результативного компонентів);

- екологічна освіта учнів повинна бути спрямована на формування їхнього відповідального ставлення до природи (необхідно поєднати навчання, позакласну роботу, екологічну діяльність учня);

- педагогічними умовами ефективної екологічної освіти учнів є: використання системного підходу в екологічній освіті; урахування специфіки ставлення учнів до приро-

ди; внесення до змісту шкільної освіти природничих і гуманітарних знань про суперечності в системі суспільство–природа; взаємозв'язки етичного й екологічного виховання; залучення учнів до різних видів природоохоронної й екологічної діяльності.

На підставі перелічених теоретичних положень Г. Каропа запропонував таку чотирирівневу модель екологічної освіти учнів:

- перший рівень містить компоненти: людина, суспільство, виробництво, природа;
- другий рівень формують соціальні інститути (сім'я, підприємство, громадськість, засоби масової інформації);
- третій рівень – освітній заклад, який забезпечує цілеспрямовану екологічну освіту учнів і координує еколого-виховні впливи на них з боку інших соціальних установ держави;
- четвертий рівень – особистість учня (система екологічної освіти спрямована на формування у нього відповідального ставлення до природи).

Нинішня екологічна ситуація зумовлює нові канони рівня культури й освіченості, які повинні стати орієнтирами для розроблення ефективної теорії екологічної освіти учнів освітніх закладів. У сучасних умовах формування і розвиток екологічної культури особистості спонукало до переорієнтування системи шкільної освіти на нову екогуманітарну парадигму, яка передбачає пріоритетність екологічного знання як соціоприродного компонента середньої освіти.

2. СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМКИ ТА ТАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ РІЗНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ.

Державна політика в галузі екологічної освіти повинна базуватися на таких принципах:

- розповсюдження системи екологічної освіти і виховання на всі верстви населення з урахуванням індивідуальних інтересів, стимулів та особливостей соціальних, територіальних груп та професійних категорій;
- комплексності екологічної освіти і виховання;
- неперервності процесу екологічного навчання в системі освіти, в тому числі підвищення кваліфікації та перепідготовки.

Основною метою екологічної освіти є формування екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, формування навичок, фундаментальних екологічних знань, екологічного мислення і свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як універсальної, унікальної цінності. Екологічна освіта, з одного боку, повинна бути самостійним елементом загальної системи освіти, і з іншого боку, виконує інтегративну роль у всій системі освіти.

Ця мета досягається поетапно шляхом вирішення освітніх і виховних завдань та вдосконалення практичної діяльності.

Найголовнішими завданнями екологічної освіти мають бути:

1. Формування екологічної культури всіх верств населення, що передбачає:
  - виховання розуміння сучасних екологічних проблем держави й світу, усвідомлення їх важливості, актуальності і універсальності (зв'язку локальних з регіональними і глобальними);
  - відродження кращих традицій українського народу у взаємовідносинах з довкіллям, виховання любові до рідної природи;
  - формування усвідомлення безперспективності технократичної ідеї розвитку й необхідності заміни її на екологічну, яка базується на розумінні єдності всього живого й

неживого в складно-організованій глобальній системі гармонійного співіснування й розвитку;

- формування розуміння необхідності узгодження стратегії природи і стратегії людини на основі ідеї універсальності природних зв'язків та самообмеженості, подолання споживацького ставлення до природи;

- розвиток особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому, регіональному, національному і глобальному рівнях, вміння прогнозувати особисту діяльність і діяльність інших людей та колективів;

- розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки; виховання глибокої поваги до власного здоров'я та вироблення навичок його збереження.

2. Підготовка фахівців-екологів для різних галузей народного господарства, в тому числі: для освітньої галузі – вчителів, викладачів; для державних органів управління в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування, а також громадських екологічних організацій.

3. Вдосконалення, узгодження і стандартизація термінології в галузі екознань.

В основу екологічної освіти покладені принципи гуманізму, науковості, неперервності, наскрізності та систематичності. Екологічна освіта спрямовується на поєднання раціонального й емоційного у взаємовідносинах людини з природою на базі принципів добра й краси, розуму й свідомості, патріотизму й універсалізму, наукових знань і дотримання екологічного права.

Екологічна освіта – це сукупність наступних компонентів: екологічні знання – екологічне мислення – екологічний світогляд – екологічна етика – екологічна культура. Кожному компоненту відповідає певний рівень (ступінь) екологічної зрілості: від елементарних екологічних знань, уявлень дошкільного рівня до їх глибокого усвідомлення і практичної реалізації на вищих рівнях. Умовно можна виділити наступні узагальнені рівні екологічної зрілості: початковий (інформативно-підготовчий), основний (базово-світоглядний), вищий, профільно-фаховий (світоглядно-зрілий).

Стратегічні напрямки і тактичні завдання екологічної освіти

Основними стратегічними напрямками розвитку екологічної освіти є:

- розробка наукових основ неперервної екологічної освіти на основі Національної доктрини розвитку освіти у XXI столітті, здобутків української та зарубіжної педагогічної практики за участю Академії педагогічних наук України, провідних вчених і практиків освітньої галузі, Міністерства екології та природних ресурсів України, громадських екологічних організацій;

- поступове поетапне реформування екологічної освіти та виховання особистості на наукових і духовних принципах з урахуванням національних традицій, надбань та світового досвіду;

- формування поколінь з новою екологічною культурою, новим екологічним світоглядом на принципах гуманізму, екологізації мислення, міждисциплінарної інтеграції, історизму та системності з метою збереження і відновлення природи України та її біологічного різноманіття;

- розвиток міжнародних зв'язків і співробітництва у галузі екологічної освіти і науки, охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, збереження біосфери і цивілізації.

Головними тактичними завданнями мають бути:

- розробка й постійне вдосконалення Державних стандартів професійної екологічної освіти та переробка діючих стандартів всіх рівнів і напрямів підготовки та виховання з урахуванням вимог щодо формування екологічної культури;

- підготовка, підвищення кваліфікації й перепідготовка викладачів екологічних дисциплін з врахуванням нових підходів, організація екологічних семінарів і курсів, організація центрів перепідготовки тощо;

- розробка й видання якісної навчальної літератури з екології (підручників, посібників, довідників, словників, методичних розробок) для шкіл, ПТУ, коледжів, технікумів і вищих навчальних закладів, розробка й видання екологічної літератури для дітей дошкільного віку;

- розробка екологічних радіо- і телепрограм, підготовка й організація систематичних показів по телебаченню навчальних, наукових і науково-популярних екологічних фільмів;

- залучення громадських екологічних організацій, просвітницьких товариств до поширення екологічних знань та елементів екологічної культури серед широких верств населення;

- *започаткування широкої програми підвищення кваліфікації та перепідготовки державних службовців, керівного складу підприємств, організацій, установ, підприємців, які мають право і можливість приймати екологічно значущі рішення у сфері практичної діяльності;*

- *розробка паспорту спеціальності “Екологія та охорона навколишнього середовища”, за яким можуть бути присуджені наукові ступені кандидата і доктора екологічних наук.*

Зміст та структура формальної і неформальної екологічної освіти

Зміст екологічної освіти повинен бути спрямований на формування особистості з екологічною світоглядною установкою на дотримання норм екологічно грамотної поведінки і виконання практичних дій щодо захисту власного здоров'я і навколишнього природного середовища і передбачає розробку системи наукових знань (уявлень, понять, закономірностей), які відображають філософські, природничо-наукові, правові й морально-етичні, соціально-економічні, технічні й військові аспекти екологічної освіти.

Розвиток екологічної освіти має відбуватись на основі синтезу трьох основних підходів (тенденцій), що сьогодні існують: тенденції формування сучасних екологічних уявлень, тенденції формування нового ставлення до природи і тенденції формування нових стратегій та технологій взаємодії з природою.

Екологічна освіта розглядається як неперервний процес, що охоплює всі вікові, соціальні та професійні групи населення і ґрунтується на таких принципах:

- системність, систематичність і безперервність, що забезпечують організаційні умови формування екологічної культури особистості між окремими ланками освіти, єдність формальної і неформальної освіти населення;

- орієнтація на ідею цілісності природи, універсальності зв'язків всіх природних компонентів і процесів;

- міждисциплінарний підхід до формування екологічного мислення, що передбачає логічне поєднання й поглиблення системних природних знань, логічне підпорядкування різнобічних знань основній меті екологічної освіти;

- взаємозв'язок краєзнавства, національного і глобального мислення, що сприяє поглибленому розумінню екологічних проблем на різних рівнях; краєзнавчий принцип екологічної освіти має бути вдосконалений і покладений в основу;

- конкретність та об'єктивність знань, умінь та навичок;

- поєднання високопрофесійних екологічних знань з високоморальними загальнолюдськими цінностями, синтез природничо-наукових та соціогуманітарних знань.

Знання, як складова екологічної освіти, включають пізнавальні і діяльні компоненти навчання. Пізнавальні компоненти включають не лише систему екологічних знань, а й визначають внутрішню культуру людини, формують готовність до активної свідомої діяльності щодо гармонізації стосунків у системі "Людина-суспільство-природа".

Сучасна екологічна освіта має базуватися на обов'язковості вивчення конкретно визначеної кількості, обсягів природничих і гуманітарних дисциплін на різних ступенях навчання і чітко визначеній оптимальній кількості понять і термінів на кожному рівні освіти, узгодженості і ясності щодо основних екологічних понять та термінів.

Базовими складовими екознань мають бути сучасні уявлення про:

біосферу та її структурні одиниці; екосистеми, їх біотичну структуру, генетичні типи, принципи класифікації; живу речовину та її роль в біосферних процесах; закономірності кругообігів речовин, енергії та інформації; систему "людина – суспільство – біосфера – космос"; основні види антропогенного впливу на компоненти довкілля та їх негативні наслідки; основні глобальні, державні і регіональні екологічні проблеми та шляхи їх вирішення; економічні, законодавчі та нормативно-правові принципи раціонального природокористування; основи державної та регіональної екологічної політики тощо.

Зміст безперервної екологічної освіти та виховання повинен включати дві ланки – формальну і неформальну. До першої ланки відносяться загальна система освіти, яка існує в Україні на таких рівнях: дошкільна, шкільна, позашкільна, професійно-технічна, вища та післядипломна освіта. Друга ланка системи екологічної освіти та виховання має просвітній характер, формує екологічну свідомість і культуру населення (засоби масової інформації, церкви, громадські екологічні та просвітні об'єднання, партії та ін.).

Неперервна екологічна освіта передбачає організацію виховання і навчального процесу від дитинства до глибокої старості. На цьому шляху людина проходить кілька стадій навчання.

Дошкільне виховання – найперший рівень, коли головну роль відіграє родинне виховання.

Загальна середня екологічна освіта, під час якої продовжується і поглиблюється процес екологічного світосприйняття. Є надзвичайно важливим етапом в системі неперервної багатоступеневої екологічної освіти. За особливостями форм та методів освіти з врахуванням віку дітей, обсягу та рівня їх шкільних знань, шкільна освіта охоплює три рівні: початковий (1-4 класи), основний (5-9 кл.) та старших класів (10-12 кл.).

Середня професійна екологічна освіта має базуватися на змісті, формах та методах шкільної екологічної освіти та враховувати особливості впливу на довкілля конкретних галузей народного господарства.

Вища екологічна освіта спрямована з одного боку, на завершення формування екологічної культури фахівців за різним фахом, і, з іншого боку, вона забезпечує підготовку спеціалістів із профільною вищою екологічною освітою чотирьох рівнів (початкова, базова і два рівні повної вищої екологічної освіти), які відрізняються за ступенем глибини, ґрунтовності й специфікою підготовки спеціалістів.

Післядипломна екологічна освіта забезпечує неперервність екологічної освіти та включає систему підвищення кваліфікації та перепідготовки державних службовців, керівного складу підприємств, організацій, установ, підприємців по різних аспектах природоохоронної діяльності та раціонального використання природних ресурсів, екологічну освіту дорослих відповідно до потреб особистості та ринку праці, а також підготовку фахівців-екологів найвищої кваліфікації – кандидатів і докторів наук у галузі екології та охорони навколишнього середовища, на базі провідних ВНЗ.

3. РОЗРОБКА ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ ТА ШКІЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ.

Екологічна криза, що тепер набула загально планетарного характеру, створює реальну загрозу виживання людства. Складається враження, що вже немає жодного місця на планеті, яке було б екологічно благополучним. Тому, визначальним для розвитку екологічних проблем сучасності є формування екологічної свідомості, культури суспільства. Це педагогічне над завдання можна втілювати лише через освітню виховну систему на основі принципово нових ніж це було досі, ідей, методів, підходів, які враховували структуру екологічних знань, соціальній функції сучасної екології, традиції, звичаї, історичний досвід українського народу для того, щоб збагнути себе, своє місце в природі, зв'язки між природою і Всесвітом.

Отже, формування екологічної свідомості в учнів – це передусім навчання екологічній культурі, яку ми визначаємо як форму адаптації етносу до природних умов і способів творення свого довкілля (за Крисаченком В.С.).

У зв'язку із загостренням проблем взаємовідносин суспільства і природи перед сучасною педагогічною наукою і практикою виникли нові невідкладні завдання. Необхідно забезпечити підготовку молодого покоління спроможною вивести людство зі стану глибокої екологічної кризи, в якій воно опинилось через незнання або ігнорування законів взаємовідносин суспільства і природи, споживацьке ставлення до неї.

Настав час виховувати підрастаюче покоління не у згубній традиції якомога більше брати у природи, а в іншому, притаманному українському народові гармонійному співіснуванні з природою, раціональному використанні та відтворенні її багатств, у психологічній готовності оберігати природні цінності всюди і завжди.

У вирішенні цих завдань першорядну роль повинна відігравати екологічна освіта і екологічне виховання.

Дуже часто ці два поняття плутають. Дехто думає, що чим більше людина знає про природу, тим усвідомленіше вона буде захищати її. Але це зовсім не так. Екологічна освіта – це лише надбання людиною екологічних знань. Набагато важливішим є екологічне виховання, яке представляє собою засвоєння людиною особливої екологічної моралі, етики відношення природи і людини. При цьому екологічна мораль й екологічна етика за своєю суттю є глибоко гуманістичними. Це "... найдійовіші фактори, що контролюють екологічну благополучність".

Екологічна освіта – це "свідомий і планомірний розвиток знань про навколишнє середовище на протязі всього життя". Основна її мета: формування уявлень про довкілля, специфіку його внутрішніх відносин, характеру антропогенного впливу, а також принципи гармонійного розвитку людини і природного середовища.

Під екологічним вихованням розуміють такий розвиток волі, почуття, рис характеру, які б проявились в правильній (етичній) поведінці по відношенню до природного середовища. Воно повинне бути добровільним і безперервним протягом усього життя людини. Метою екологічного виховання є формування аналогічної свідомості, яка охоплює поняття екологічної моралі – збалансованості між сприйняттям навколишнього середовища, його піднесенням і поведінкою людей по відношенню до нього.

Екологічне виховання не може орієнтуватись тільки на розум. Необхідно впливати також на емоції і почуття. В школі цьому сприяє навчання рідної мови, літератури і художнє і музичне виховання.

Екологія як проблема цікавить кожного з нас, бо в кінцевому підсумку – це проблема виживання людства. “Осередцем тут є природні ресурси як засіб розвитку продуктивних сил як середовище, де живе людина. В рамках розв’язання цієї проблеми відбувається екологізація усіх сфер суспільного життя”.

Екологія як і будь-яка навчальна дисципліна, має педагогічне над завдання. Перше стосовно екології полягає у дотриманні певного обсягу екологічних знань, друге – у формуванні екологічної свідомості учнів, їх світоглядних позицій, переконань. Зовнішнім виявом свідомості є культура, а культура – це те, що досягається системою навчання, довготривалим тренінгом. Отже, формування екологічної свідомості – це передусім навчання екологічній культурі, яку ми визначаємо як форму адаптації етносу до природних умов і спосіб творення свого довкілля.

З дидактичної точки зору важливо розрізняти рівні функціонування (а, отже, і навчання) екологічної культури. Перша з них стосується релігійних та філософських систем; другий рівень ментальності, традицій, історичного досвіду народу; третій – особистісних цінностей.

Об’єктивним показником екологічної культури є рівень нашого спілкування з природою. А рівень цей низький. За висловом відомого вченого Льва Конторовича “низька культура природокористування не є результатом низького рівня науково-технічної думки, а є наслідком відсутності у нас етики”. Неестетичне ставлення до природи і самих себе є показником обґрунтованості людства. Альберт Шейлер визначає екологічну етику як “безмежну відповідальність людини за все, що живе”.

Екологічна освіта та виховання, вимагають реорганізації (вдосконалення, оптимізації) на основі глибокого філософського і психолого-педагогічного осмислення проблеми з урахуванням структури екологічних знань, сучасного рівня розвитку екологічної науки, визначення соціальних функцій екології у суспільстві, традицій, звичаїв та історичного досвіду українського народу у цій сфері”.

Аналіз існуючих навчальних програм, підручників, посібників та різних нормативних документів з цього приводу свідчать про початкову необхідність розробки національної концепції безпосередньої екологічної освіти, яка б розглядалася як невід’ємна складова гуманітарної освіти; була цілісною взагалі і цілісною в методологічному відношенні, зокрема, значною мірою ґрунтувалась на національних традиціях, звичаях; була добре опрацьована з філософських та психолого-педагогічних позицій.

Виконання цього над завдання в школі має гармонійно доповнюватися шляхом екологізації інших дисциплін.

Екологічну освіту й виховання треба здійснювати повсякденно в сім’ї, дошкільних установах, школі, в після шкільний період. Для успішного формування екологічної вихованості учнів велике значення має робота, що проводиться в молодших класах в цьому напрямі. Адже тут виховуються основні риси характеру особи і спілкування з природою відіграє першорядну роль.

Важко сказати, що важливіше – практична діяльність, безпосереднє спілкування з природою чи широка словесна інформація про неї у поєднанні з іншими засобами впливу. На перших порах у роботі з молодшими школярами заслуговує на увагу саме повідомлення екологічних відомостей, бо шестиліток ще важко залучити до суспільно-корисної природоохоронної праці. Однак, формувати гуманістичні переконання в учнів цього віку можна і треба. Адже враження дитинства вкарбовується в розум і серце людини назавжди.

В. О. Сухомлинський писав: "Якщо добрі почуття не виховані дитинстві, їх ніколи не виховаєш.. У дитинстві людина повинна пройти емоційну школу – школу вихованця добрих почуттів".

Основні освітні, виховні і розвиваючі завдання, які ставить перед собою школа, сучасність:

- формування в учнів перспективності в необхідності піклування та збереження природи та її багатств;
- формування в дітей направленості в пошуках найбільш правильних методів і шляхів захисту природи, а також свідомого і бережливого використання її ресурсів;
- озброєння учнів вміннями і навичками, які дають можливість активно діяти в довкіллі щодо питань екології;
- розвиток потреби у спілкуванні і прагненні пізнавати таємниці природи;
- активізація діяльності спрямованої на покращення стану природи.

Беручи до уваги вище написане, потрібно наголосити, що екологічну освіту, виховання треба здійснювати безперервно, протягом усіх років навчання в школі. Тільки озброївши учнів науковими знаннями про об'єкти і явища природи, ми закладаємо основу для їх екологічного виховання. Адже захищати і любити можна те, що добре знаєш.

Узагальнюючи все вище написане, ми ще раз хочемо наголосити на тому, що роль школи у вихованні екологічної культури учнів незаперечна. І не можна сказати, що відіграє тут більшу роль екологічна освіта чи екологічне виховання. Лише розглядаючи ці процеси у взаємозв'язку, можна виховати екологічно грамотного громадянина нашого суспільства.

4. СИСТЕМА НЕПЕРЕРВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ ТА ЇЇ СТРУКТУРА.

Екологічна освіта - цілеспрямовано організований, планово і систематично здійснюваний процес засвоєння екологічних знань, умінь і навичок. Зміст екологічної освіти та виховання у країнах Східної та Центральної Європи становить складну структуру, у якій виділяються чотири основні компоненти: пізнавальний, ціннісний, нормативний та діяльнісний. Найбільш типовими завданнями, що поєднують погляди більшості педагогів цих країн стосовно екологічної освіти і виховання, є формування знань про закономірності взаємозв'язків природних явищ, єдності живої та неживої природи, про взаємодію людини, суспільства і природи; виховання мотивів, потреб і навичок екологічно доцільної поведінки та діяльності, здорового способу життя, потягу до активної діяльності з охорони навколишнього середовища; розвиток інтелектуальної та емоційної сфер психіки учнів на основі причинного аналізу екологічних ситуацій, емоційного переживання стосовно природи.

Сучасна система екологічної освіти України має неперервний, комплексний, міждисциплінарний та інтегрований характер, з диференціацією залежно від професійної орієнтації. Вона складається з двох підсистем неформальної і формальної екологічної освіти.

Підсистему неформальної освіти утворюють (незалежно від її підпорядкованості й форми власності) засоби масової інформації (радіо, телебачення, газети, журнали, реклама тощо), заклади культури, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, туризму, заповідні об'єкти, зоопарки, ботанічні сади, національні парки, рекреаційні зони, житловий будинок, сім'я, родина.

Основне покликання підсистеми неформальної екологічної освіти полягає в оперативному, ефективному і максимальному поширенні інформації екологічного змісту,

якнайшвидшому формуванні громадської думки, пропагуванні здорового способу життя, природовідновлювальних технологій освоєння довкілля.

Особливою ланкою підсистеми неформальної екологічної освіти є сімейне і родинне виховання, яке закладає основи екологічного світогляду і світовідчуття дитини. Тому загально-екологічним навчанням мають бути охоплені передусім батьки.

Підсистему формальної екологічної освіти утворюють установи та заклади освіти, оснований як на державній, так і на приватній формах власності (дошкільні установи, загальноосвітня школа, заклади позашкільної освіти, професійно-технічні училища, вищі навчальні заклади, заклади післядипломної освіти тощо), де здійснюється науково і методично обґрунтований, цілеспрямований процес формування екологічної культури відповідно до завдань цих установ і закладів освіти щодо соціалізації особистості.

Провідне місце в управлінні системою неперервної екологічної освіти (як формальної, так і неформальної) займає функція планування (плани, програми, проекти) з урахуванням психолого-фізіологічних та вікових особливостей населення. При цьому підсистема неформальної екологічної освіти враховує здебільшого вікові особливості людини (малят, дошкільник, молодший школяр, молодший підліток, підліток, старший підліток, юнак, молода особа тощо). Підсистема формальної екологічної освіти більше спирається на освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні й орієнтується на основні ланки системи освіти (дошкільна, початкова шкільна, базова шкільна, повна середня, професійна освіта: професійно-технічна, вища, післядипломна).

Екологічна освіта вирішує три основні функції:

1. Формує адекватні екологічні уявлення, тобто уявлення про взаємозв'язки в системі "Людина - Природа - Суспільство" і в самій природі. Це дає змогу особистості знати, що і як відбувається у світі природи, між людиною і природою, між природою і суспільством і як варто діяти з погляду екологічної доцільності.

2. Формує ставлення до природи. Екологічні знання не гарантують екологічно доцільної поведінки особистості, для цього необхідно ще й відповідне ставлення до природи.

3. Формує систему умінь, навичок і стратегій взаємодій із природою.

Крім зазначених раніше соціальних функцій, екологічна освіта виконує ще й такі функції:

1. Розвиває комунікативні можливості людини через з'ясування понять, які є необхідним компонентом сучасного комунікативного мінімуму кожної людини незалежно від її освітнього і соціального стану. Не обізнаний із цими поняттями громадянин не може адекватно сприймати значну частину сучасної інформації, що поширюється в суспільстві і стосується природи, здоров'я, умов, які створюють небезпеку для життя окремої людини і нації в цілому. Без цих відомостей сучасна людина не може бути вільною щодо прийняття всього спектра доцільних рішень: від простого "Я" до державного "Ми".

2. Виконує важливу інформативну функцію, оскільки екологія надає громадянам всебічну інформацію про природне середовище, природні ресурси, які становлять матеріальну основу існування людини, з'ясовує місце людини в природі, її зв'язки з нею і Всесвітом. Усе це забезпечує набуття навичок контакту і спілкування людини з живою і неживою природою, формування цілісного погляду на дійсність, взаємодію людини з людиною і людини з природою. Молода людина вчиться розуміти системний принцип організації життя та природи, і що дуже важливо, у її свідомості на психоемоційному рівні своєчасно створюється система ієрархії таких цінностей, які становлять необхідну передумову раціонального існування нації, держави й особистості в ній.

3. Екологічна освіта і виховання формують особистість учня, молодшої людини й громадянина, розвиваючи здебільшого їхню психоемоційну та інтелектуальну сфери, здатність логічно мислити, вміння передбачати наслідки своєї поведінки в природі та суспільстві, формувати ставлення до природи як світу свого буття, усвідомлювати свою долю як долю землі, а долю землі як свою особисту.

Концепцією екологічної освіти в світлі Державної національної програми відродження освіти передбачено такі принципи і загальнометодичні підходи для досягнення мети:

- науковість і методичне спрямування змісту природничо-екологічної освіти, його відповідність нинішньому стану наук і сучасному стилю наукового пізнання;

- систематичність і доступність викладу навчального матеріалу відповідно до логіки природничих наук і методів дослідження;

- диференціація навчання основам природничих наук;

- генералізація навчально-виховного процесу з дисциплін природничого циклу;

- інтеграція знань про природу як на рівні міжпредметних зв'язків навчальних дисциплін природничого циклу, так і на рівні загальних методологічних принципів та фундаментальних ідей природничих наук.

Отже, набуття екологічних знань особистістю, ще не є показником екологічно вихованої людини.

Екологічне виховання покликане формувати активну природоохоронну позицію. Екологічне виховання досягається за допомогою комплексу природоохоронної та екологічної освіти, який включає шкільну і вузівську екологічну просвіту, пропаганду екологічної поведінки.

Головна функція екологічного виховання полягає в набутті і накопиченні особистістю досвіду взаємодії з навколишнім середовищем природним та соціальним на когнітивному, чуттєво-емоційному і нормативному рівнях. Саме сукупність знань, емоційних переживань і практичних умінь в екологічній діяльності дає змогу перевести свідомість школярів в іншу площину - з природоспоживацької у природозберігаючу, а отже, перебороти в їхній свідомості бачення, пов'язане з перевагою людини над природою, під впливом якого природа сприймається ними лише як утилітарна цінність.

Хоча екологічне виховання багатогранне, проте його розглядають з трьох позицій:

1. Екологічне виховання є частиною загального всебічного виховання особистості.

2. Воно є самостійним видом виховання, тому що відрізняється від інших видів за цілями, завданнями, а головне, за методами реалізації в конкретних варіантах виховної роботи.

3. Екологічне виховання - це "системоутворюючий фактор" усієї системи виховання.

Така багатогранність свідчить про цілісність, самостійність, системність і особистісно-орієнтований характер екологічно-виховного процесу, що визначає можливість вибору змісту, засобів і форм впливу на формування стійких ціннісних орієнтацій.

Екологічне виховання повинно базуватися на основному постулаті про те, що вихід з екологічної кризи в сучасних умовах можливий. Майже усі згодні з тим, що ми зобов'язані зберегти нашу планету населеною, набагато важче змусити людей поводитися відповідним чином. Ключі до вирішення глобальної екологічної проблеми - в переоцінці світоглядних цінностей; у зміні пріоритетів, а також в нормалізації чисельності населення через планування сім'ї, у невтомній практичній праці над реалізацією основних напрямів в охороні навколишнього природного середовища.

Науковці виділили три аспекти ставлення особистості до природи:

- до природного середовища життєдіяльності людини;

- до особистих природних даних;
- до діяльності, пов'язаної з вивченням і охороною природного середовища.

На їхню думку, ставлення зумовлюється потребами і виявляється в емоціях - симпатії, прихильності, ворожості тощо. Передумову відповідального ставлення учнів до природи вчені вбачають у формуванні екологічної свідомості, що сприяє становленню екологічних переконань особистості - стрижневого компонента екологічної відповідальності. В екологічному вихованні найголовнішу роль вони надають:

- потребі у спілкуванні з живою природою;
- настановам та мотивам діяльності особистості з усвідомлення універсальної цінності природи;
- переконанням у необхідності збереження природи, а також здоров'я власного та суспільного;
- потребі у діяльності, спрямованій на вивчення й охорону природи та екологічне просвітництво.

Екологічна освіта і виховання орієнтуються на активну взаємодію людини з природою, побудовану на науковій основі, на сприйманні людини як частини природи. Екологічні знання, доповнені ціннісними орієнтаціями, є основою екологічної культури та екологічного мислення. Вони сприяють усвідомленню цінностей, допомагають вирішенню комплексних екологічних проблем, що стоять перед людством, забезпечують комфортність його проживання у майбутньому, сприяють збереженню та примноженню унікальної різноманітності всієї біоти. Отже, цілеспрямований розвиток системи *екологічної освіти і виховання* сприяє формуванню та розвитку екологічної культури.

5. РІВНІ СФОРМОВАНOSTІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ.

Характеристика рівнів сформованості екологічної освіти, в основу якої покладено роботи Л. Титаренко. При цьому висновок щодо сформованості екологічної освіти на певному рівні можна робити за такими критеріями:

1) пошуковий рівень екологічної освіти характеризується глибокими екологічними знаннями, зокрема, з екологічного права та менеджменту, сталого розвитку суспільства, регіональних екологічних проблем; потребою спілкування з природою, позитивним ставленням до неї, визнанням її універсальної цінності, непрагматичною мотивацією в спілкуванні з природою, усвідомленням необхідності і важливості природоохоронної діяльності; активною участю в охороні довкілля, вмінням здійснювати екологічний моніторинг та приймати природобезпечні рішення у професійній і побутовій діяльності, діяти на їх основі, згідно з природовідповідним і активно-природоохоронним типами поведінки; усвідомленням особистої причетності до екологічних проблем, готовністю брати участь у їх вирішенні та мінімізації власного впливу на довкілля, відповідальністю за наслідки власної діяльності.

2) критеріями сформованості професійно-достатнього рівня екологічної освіти є: володіння екологічними знаннями в межах своєї освітньо-кваліфікаційної характеристики, про екологічні правові норми, основи екологічного менеджменту, сталий розвиток суспільства; позитивне ставлення до природи, переважання непрагматичних мотивів у спілкуванні з нею, усвідомлення необхідності та важливості природоохоронної діяльності; участь в охороні довкілля в межах професійних завдань, вміння здійснювати екологічний моніторинг і діяти природобезпечно у своїй професійній діяльності, домінування природовідповідного типу поведінки; усвідомлення особистої причетності до виробничих

екологічних проблем, готовність брати участь у їх вирішенні та відповідати за екологічні наслідки своєї професійної діяльності.

3) репродуктивний рівень екологічної освіти характеризують: фрагментарний характер екологічних знань, недостатня обізнаність з екологічного права та менеджменту, моніторингу та сталого розвитку суспільства; невиражена потреба у спілкуванні з природою, переважання прагматичного ставлення до природи і мотивів взаємодії з нею, низький рейтинг екологічних цінностей у ієрархії особистісних; ситуативне дотриманням правил природобезпечної поведінки, домінуючий пасивно-агресивний тип поведінки, усвідомлення важливості проблеми збереження довкілля в межах професійної діяльності, неспроможність усвідомлення побутової діяльності як чинника впливу на довкілля, здійснення

6. ГОЛОВНІ ПРИНЦИПИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ – ВСЕОХОПЛЮВАНІСТЬ, ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ, СТУПЕНЕВІСТЬ, ПРИРОДОВІДПОВІДНІСТЬ, ДОСТУПНІСТЬ, ДІАГНОСТИЧНІСТЬ, ДИФЕРЕНЦІЙОВАНІСТЬ І ВАРІАТИВНІСТЬ.

Становлення системи цілеспрямованої неперервної екологічної освіти базується на дотриманні таких головних принципів.

Всеохоплюваність. Передбачає надання освітніх екологічних послуг людині будь-якого віку незалежно від соціального та громадянського статусу згідно з її потребами і можливостями.

Обов'язковість. Передбачає неодмінне включення до змісту освіти та виховання основ формування екологічної культури всіх соціальних інституцій.

Ступеневість. Передбачає вертикальну інтеграцію екологічної освіти, що забезпечує неперервне підвищення рівня сформованості екологічної культури людини.

Природовідповідність. Полягає у відповідності форм і методів екологічної освіти психолого-фізіологічним, віковим та фізичним особливостям людини. Виховання природовідповідної поведінки людини означає побудову навчально-виховного процесу згідно із законами не лише природи людини, а й природи взагалі. Це передбачає акомодацию (від англ. accommodate – узгоджувати, пристосовувати) змісту освіти до природних аналогів, максимального спілкування з природою, а також контекстне навчання (моделювання екологічної інформації у контексті проблем і завдань реального життя та професійної діяльності).

Доступність. Передбачає для будь-якої людини доступність системи екологічної освіти з урахуванням різноманітних форм і методів.

Діагностичність. Передбачає необхідність і можливість діагностики сформованості рівня екологічної культури з метою подальшої корекції щодо його підвищення та проектування навчально-виховного процесу.

Диференційованість і варіативність. Означає диференціацію змісту екологічної освіти та виховання залежно від державних нормативних вимог до фахівця; різноманітність програм, форм і методів навчання з урахуванням потреби у екологічних знаннях.

Людиноцентризм. Передбачає відповідність екологічної освіти людини її життєвим потребам.

Перелічені принципи є наскрізними і системоутворюючими, тому їх системна реалізація – основна умова побудови системи неперервної екологічної освіти. Кожен із принципів постійно конкретизується і наповнюється змістом згідно із завданнями тієї чи іншої підсистеми цілісного процесу формування екологічної освіти людини та культури.

7. НЕФОРМАЛЬНА І ФОРМАЛЬНА ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА.

На сучасному етапі розвитку суспільства виникає і надалі стає більш актуальною проблема екологічної освіти і культури населення; людей, які займаються бізнесом; політиків тощо. Знання та розуміння екологічних проблем, необхідність їх обов'язкового вирішення на всіх рівнях життєдіяльності суспільства (на рівні держави, на рівні галузі, на рівні підприємства, на рівні окремої людини) є невід'ємною частиною існування людства. Економічно розвинуті країни вже давно почали займатись вихованням молоді у напрямі дбайливого ставлення до природи та її багатств. Сьогодні у світовому масштабі набувають популярності та розвитку різні громадські організації екологічного напрямку такі як Грінпіс та ін. Це свідчить про зростання розуміння та усвідомлення людей в необхідності серйозного відношення щодо природного середовища.

Громадська свідомість і відповідальність щодо природного середовища, формування еколого-економічного світогляду першочергове завдання освіти, яке готує молодь до активного і творчого життя.

Вирішення проблем, які стоять перед сучасним суспільством у справі ведення раціонального природокористування і забезпечення охорони навколишнього природного середовища, потребують розвитку всіх форм і видів екологічної освіти.

Найбільш поширена класифікація екологічної освіти за двома рівнями: **1 рівень формальний; 2 рівень неформальний.**

Формальна освіта це отримання систематизованих знань з екологічних питань за різними формами навчання з допомогою кваліфікованих спеціалістів. Таку систему знань надають навчальні заклади, де є розроблені курси екологічних та еколого-економічних дисциплін. Наприклад, "Екологія", "Економіка природокористування", "Охорона навколишнього середовища", "Безпека життєдіяльності" та ін. Навіть у дитячих садках є заняття присвячені природі, дбайливому ставленню до природного середовища. Починаючи з першого класу, учні вивчають дисципліну "Довкілля" і багато інших дисциплін, пов'язаних з природою, де отримують знання та навчаються правильно поводитись у навколишньому природному середовищі.

Значна кількість вузів України готує спеціалістів з екології, які мають достатній обсяг теоретичних знань і мають можливість використовувати їх у практичній діяльності в майбутньому.

Формальна екологічна освіта створює у спеціалістів структуровану систему сучасних знань, які повинні постійно оновлюватись і доповнюватись. Якщо раніш знання (інформація) поступово змінювались і поновлювати їх було достатньо через 5-10 років, то сучасні темпи появи і накопичення нової інформації потребують доповнень і змін знань уже кожного року.

Професійно кваліфіковані спеціалісти з екології, різноманітні екологічні фонди і громадські організації проводять з актуальних екологічних проблем навчальні курси, семінари, тренінги, які дозволяють підвищити свою кваліфікацію з екології, поновити знання, отримати систематизований блок сучасної інформації.

Неформальна екологічна освіта це отримання знань з допомогою різних засобів масової інформації та самоосвіта. Читання науково-популярних статей, перегляд телевізійних програм, новин, репортажів дозволяють отримати інформацію щодо проблем, які виникають під час порушення правил екобезпеки, активного використання природних багатств, коли не враховуються природні закони і особливості екосистем. На прикладах екокатастроф, знищення природних ресурсів, наукових відкриттів зі створення

ресурсозберігаючих технологій та методів переробки відходів людина формує своє уявлення і ставлення до природи. Щоб процес здійснювався у необхідному напрямі, треба звертати увагу на професіоналізм і грамотність у екогалузі репортерів-журналістів.

Сьогодні назріла необхідність здійснення "екологічного всеобучу" з метою підвищення почуття відповідальності кожної людини за збереження і раціональне використання та перетворення навколишнього природного середовища, маючи на увазі не тільки інтереси нинішнього, але й майбутніх поколінь людей. Відомий вчений-еколог М.Ф.Реймерс стверджує: "У людства повинно бути майбутнє. І воно може бути світлим. Проблем, які не вирішуються, немає. Пройти небезпечну ділянку шляху в майбутнє допоможе світло екологічних знань, активність праці і високий професіоналізм".

За оцінками німецького агентства з питань навколишнього середовища в галузі екологічної професійної підготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів нині професійні екологічні інтереси групуються за ступенем їх пріоритетності для тих, хто навчається, таким чином: переробка відходів; екологічне право; водне господарство і очистка стічних вод; охорона ґрунтів; енергозбереження; охорона довкілля на підприємствах; регіональне екологічне планування (екологічна програма); екологічна експертиза; боротьба з хімічним забрудненням навколишнього середовища; екологічна політика; екологічні аспекти сільськогосподарського виробництва; міжнародні аспекти охорони водних ресурсів; охорона біорізноманіття; екологічна освіта; екологічна консультація; програми економії води.

Одне з головних завдань екологічної освіти привити кожному учаснику виробництва розуміння того, що будь-яка його виробнича дія супроводжується впливом на природу і частіше всього цей вплив має негативний характер. А також навчитись розробляти варіанти виробництва товарів з перевагою в еконап-рямі з обов'язковим поновленням природи. Здійснювати ці завдання допомагає і дисципліна "Економіка природокористування".

На основі екологічної освіти формується екологічна культура нації, процес формування якої слід розглядати як єдність трьох проблем:

- широке роз'яснення катастрофічних наслідків забруднення середовища проживання;
- отримання екологічного підходу до організації економіки та інших сфер життя і діяльності суспільства;

формування екологічної свідомості.

Невірно вважати, що сфера морально екологічної відповідальності починається і діє в межах професійної моралі. Бездумне відношення людини до природи в побуті (на відпочинку, під час споживання "дарів природи") не менш руйнуюче ніж цілеспрямований виробничий вплив. Треба направляти зусилля суспільства на те, щоб норми морального відношення до природи стали внутрішньою потребою кожного громадянина України.

Якщо раніше культурною спадщиною вважались, насамперед сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людським генієм, то тепер непересічною цінністю й показником культурного рівня суспільства є стан природного оточення, в якому воно існує. Екологічна ситуація, яку ми створили, - провідний елемент тієї культурної спадщини, яку ми залишимо своїм нащадкам. Усвідомлення цієї ситуації як раз і є ознакою екологічної культури нашого сучасника.

Питання для самоконтролю студентів:

1. Визначити поняття «екологічна освіта».
2. Охарактеризувати сучасний розвиток екологічної освіти.
3. Описати проблеми екологічної освіти у педагогічній науці та шкільній практиці.

4. Розкрити суть системи неперервної екологічної освіти.
5. Визначити рівні сформованості екологічної освіти.
6. Дати характеристику голосним принципам екологічної освіти.
7. В чому полягає відмінність неформальної та формальної екологічної освіти.

ЛЕКЦІЯ 2

ТЕМА: ФОРМИ ТА МЕТОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ.

1. Мета, зміст та структура екологічної освіти.(моно дисциплінарний, мультидисциплінарний та змішаний підходи до формування освіти).
2. Умови ефективності засвоєння знань у процесі формування екологічної освіти.
3. Форми організації навчальної роботи з екології.
4. Співвідношення різноманітних видів навчально-пізнавальної діяльності екологічного спрямування (індивідуальної, групової, колективної).
5. Активність молоді у навчальній діяльності.
6. Методика формування екологічних понять.
7. Проектні технології навчання екології.
8. Впровадження інноваційних методів навчання у навчальний процес для поглиблення екологічних знань молоді.

1. МЕТА, ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ (МОНОДИСЦИПЛІНАРНИЙ, МУЛЬТИДИСЦИПЛІНАРНИЙ ТА ЗМІШАНИЙ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ОСВІТИ).

Екологічна освіта (англ. environmental education) — це організовані зусилля для вивчення особливостей функціонування природних середовищ та, зокрема, здатності людини управляти поведінкою й екосистемами для сталого розвитку та життя.

Державна політика в галузі екологічної освіти повинна базуватися на таких принципах:

- розповсюдження системи екологічної освіти і виховання на всі верстви населення з урахуванням індивідуальних інтересів, стимулів та особливостей соціальних, територіальних груп та професійних категорій;
- комплексності екологічної освіти і виховання;
- неперервності процесу екологічного навчання в системі освіти, в тому числі підвищення кваліфікації та перепідготовки.

Основною метою екологічної освіти з формування екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, формування навичок, Фундаментальних екологічних знань, екологічного мислення і свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як універсальної, унікальної цінності. Екологічна освіта, з одного боку, повинна бути самостійним елементом загальної системи освіти, і з іншого боку, виконує інтегративну роль у всій системі освіти.

Ця мета досягається поетапно шляхом вирішення освітніх і виховних завдань та вдосконалення практичної діяльності.

Найголовнішими завданнями екологічної освіти мають бути:

1. Формування екологічної культури всіх верств населення, що передбачає:

- виховання розуміння сучасних екологічних проблем держави й світу, усвідомлення їх важливості, актуальності і універсальності, (зв'язку локальних з регіональними і глобальними);

- відродження кращих традицій українського народу у взаємовідносинах з довкіллям, виховання любові до рідної природи;

- формування усвідомлення безперспективності технократичної ідеї розвитку й необхідності заміни її на екологічну, яка базується на розумінні єдності всього живого й неживого в складно-організованій глобальній системі гармонійного співіснування й розвитку;

- формування розуміння необхідності узгодження стратегії природи і стратегії людини на основі ідеї універсальності природних зв'язків та самообмеженості, подолання споживацького ставлення до природи;

- розвиток особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому регіональному, національному і глобальному рівнях, вміння прогнозувати особисту діяльність і діяльність інших людей та колективів;

- розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки; виховання глибокої поваги до власного здоров'я та вироблення навичок його збереження;

2. Підготовка фахівців-екологів для різних галузей народного господарства, в тому числі:

- для освітньої галузі - вчителів, викладачів;

- для державних органів управління в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування, а також громадських екологічних організацій.

3. Вдосконалення, узгодження і стандартизація термінології в галузі екологічних знань. В основу екологічної освіти покладені принципи гуманізму, науковості, неперервності, наскрізності та систематичності.

Екологічна освіта спрямовується на поєднання раціонального й емоційного у взаємовідносинах людини з природою на базі принципів добра й краси, розуму й свідомості, патріотизму й універсалізму, наукових знань і дотримання екологічного права.

Екологічна освіта - це сукупність наступних компонентів: екологічні знання - екологічне мислення - екологічний світогляд - екологічна етика - екологічна культура. Кожному компоненту відповідає певний рівень (ступінь) екологічної зрілості: від елементарних екологічних знань, уявлень дошкільного рівня до їх глибокого усвідомлення і практичної реалізації на вищих рівнях. Умовно можна виділити наступні узагальнені рівні екологічної зрілості: початковий (інформативно-підготовчий), основний (базово-світоглядний), вищий, профільно-фаховий (світоглядно-зрілий).

2.УМОВИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАСВОЄННЯ ЗНАНЬ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ.

Нині екологічну освіту й виховання розглядають як аспект гуманізації шкільної освіти, що передбачає засвоєння суспільних духовних цінностей, оскільки духовність немислима без усвідомлення єдності людини й природи. Це почуття є органічним для гармонійно розвиненої особистості, а його брак означає неповноцінність людини як члена суспільства, оскільки є першопричиною хижацького ставлення до природи. Результатом екологічного виховання є формування екологічної культури кожної людини й суспільства загалом. *Екологічна культура* — це поведінка й життя людини й суспільства на основі

пізнання та використання законів розвитку природи з урахуванням близьких і віддалених наслідків змін природного середовища під впливом людської діяльності.

Екологічна освіта нині розвивається на принципах єдності, історичного взаємозв'язку природи й суспільства, соціальної зумовленості відносин людини й природи, гармонізації цих відносин. Багатоаспектність взаємодії суспільства й природи визначає *основні принципи екологічної освіти та виховання*:

- міждисциплінарний підхід у формуванні екологічної культури школярів;
- цілеспрямованість, систематичність і безперервність спілкування школярів із довкіллям у процесі пізнавальної, ігрової, трудової та інших видів діяльності;
- єдність інтелектуального та емоційно-вольового начал у діяльності
- учнів із вивчення й поліпшення стану довкілля; взаємозв'язок локальних, регіональних і глобальних екологічних
- проблем;
- прогностичність, що передбачає відповідальність за збереження середовища життя для майбутніх поколінь.

Чільне місце в системі екологічної освіти й виховання належить проблемі змісту діяльності учнів, що вбирає в себе чотири *аспекти взаємодії суспільства та природи*:

1. усвідомлення мети й способів раціонального використання природи людиною;
2. розуміння не лише практичної, а й пізнавальної, естетичної, морально-етичної, гуманістичної, економічної, національно-патріотичної й гігієнічної цінності навколишнього природного середовища;
3. усвідомлення негативних наслідків використання природних систем (виснаження природних ресурсів, забруднення природного середовища, зникнення еталонів та пам'яток природи тощо);
4. оволодіння школярами теорією та практикою побудови власних стосунків у системі «людина—природа».

Формування екологічної культури можливе за умови, що до змісту шкільної освіти входитимуть такі головні елементи: система знань про взаємодію природи й суспільства; ціннісні екологічні орієнтації; система норм і правил ставлення до природи; вміння та навички з її вивчення та охорони.

Одним із провідних понять у системі знань про взаємодію природи й суспільства є *охорона природи*. Елементи знань про охорону природи розглядаються в шкільному курсі біології в кількох аспектах:

1. збереження видової різноманітності біосфери загалом і рідкісних видів зокрема. У зміст навчального предмета входять питання правового й морального регулювання поведінки в природі, розвитку заповідної справи, збереження умов природного відтворення популяцій, селекції;
2. оцінка стану популяцій і їх використання людиною;
3. захист навколишнього природного середовища від забруднення.

Наукові знання допомагають передбачати наслідки впливів людини на природне середовище, усвідомити недопустимість споживацького ставлення до природи, тобто лише як до джерела матеріальної вигоди.

Ціннісні екологічні орієнтації як настанови й мотиви діяльності передбачають усвідомлення школярами значення природи як універсальної цінності. Формуються такі *мотиви*: *громадянські та національ-но-патріотичні*, які ґрунтуються на бажанні примножувати багатства природи й пов'язані з почуттям обов'язку перед суспільством щодо охорони природи своєї батьківщини; *гуманістичні*, що виражаються в прагненні виявляти доброту, співчуття й милосердя до живого, в бажанні захистити й допомогти; *естетичні*, які проявляються в потребі зберегти красу природного середовища; *науково-пізнавальні*, пов'язані з розумінням складних зв'язків суспільства, людини й природи, прагненням пізнавати її закони; *гігієнічні*, які випливають із розуміння значення природи для здоров'я людини й бажання зберегти її оптимальні біофізичні й хімічні параметри; *економічні*, які ґрунтуються на визнанні природи як джерела ресурсів для розвитку продуктивних сил суспільства, науково-технічного прогресу.

Нормативні аспекти змісту екологічної освіти охоплюють систему моральних і правових принципів, норм і правил, дозволів і заборон екологічного характеру, непримиренність до будь-яких проявів негуманної поведінки в природі. Вивчаючи основи наук, учень має усвідомити соціальні й природні причини, якими диктуються певні норми й правила професійної та індивідуальної поведінки в довкіллі. Дотримання цих норм і правил — суспільно необхідний акт, оскільки дає змогу зберегти природу для майбутніх поколінь.

Уміння й навички з вивчення та охорони навколишнього природного середовища становлять найважливіший компонент змісту екологічної освіти. Насамперед важливо сформувавши в учнів уміння оцінювати стан довкілля, найближчого природного оточення: двору, вулиці, пришкільної ділянки, парку, лісу тощо. Для цього проводяться спостереження під час екскурсій у природу, польові практикуми, суспільно корисна праця, аналіз літературних даних.

Практичне значення має й уміння захищати природне середовище. Зокрема, необхідно сформувавши такі *вміння*:

- власного культурного поведіння в природі (не витоувати рослини, не забруднювати довкілля побутовими відходами, не створювати шуму тощо);
- запобігати протиправним учинкам інших людей: різним видам дрібного браконьєрства (незаконне збирання дикорослих рослин, вилов птахів, риби), порушенню правил поведінки в природному середовищі (підпал сухої трави, вирубування дерев, витоування лікарських трав);
- виконувати посильні дії з ліквідації небажаних явищ (гасіння лісової пожежі, порятунок тварин, яких спігало лихо, протиерозійний захист ґрунту, збирання сміття в рекреаційних зонах тощо).

Завершується екологічна освіта школярів формуванням умінь і навичок із пропаганди сучасних екологічних проблем і заходів з охорони природи, оскільки вони спираються на теоретичні знання про довкілля та його охорону й практичні вміння та навички.

Теоретичні аспекти екологічної освіти та виховання значною мірою реалізуються на уроках біології. Великі виховні можливості має поза-класна та позашкільна робота з предмета.

Вивчення біології починається в 6 класі з ознайомлення з царствами живої природи — Рослини, Гриби, Дроб'янки, й провідною екологічною проблемою курсу є збереження різноманітності видів кожного з царств. Сутність даної проблеми полягає в суперечності між необхідністю використання організмів і територій, які вони займають, та обмеженими

можливостями виживання організмів та їх угруповань у нових умовах. У зв'язку з цим теоретичною основою комплексу заходів зі збереження різноманітності видів є закономірність фізіологічних процесів живлення, дихання, виділення зеленої рослини. Основним теоретичним поняттям, що дає змогу обґрунтувати як ресурсне значення рослин, так і їхню роль у довкіллі, є фотосинтез.

У курсі біології 7 класу провідною екологічною проблемою є збереження різноманітності видів царства Тварини. Теоретичні концепції, на основі яких розкриваються сутність проблеми й шляхи її розв'язання, містять елементи екології угруповань та екології популяцій. У цьому класі поглиблюються поняття «жива природа», «різноманітність видів», «царства природи», «ланцюги живлення», «автотрофи», «гете-ротрофи», «антропогенні фактори», «охорона природи».

У курсі біології 8—9 класів центральною екологічною проблемою є захист здоров'я людини від негативних наслідків антропогенної діяльності. Суть проблеми полягає в запобіганні порушенням пристосувальних функцій організму, які загрожують розладами здоров'я аж до захворювань у нових умовах існування: підвищення фонового рівня шумів, вібрацій, електромагнітних полів, радіоактивного випромінювання тощо. Проблема збереження здоров'я людини усвідомлюється на основі оволодіння знаннями про гіподинамію та необхідність збільшення навантажень на опорно-рухову систему, розвиток серцевої недостатності через перенапруження нервової системи й негативні емоції, патологічні зміни в органах дихання внаслідок хімічного забруднення повітря тощо.

Усвідомленню проблеми захисту здоров'я людини від негативних наслідків антропогенної діяльності сприяє розкриття її взаємозв'язку з глобальними екологічними проблемами, до яких належать: зростання чисельності населення Землі й пов'язана з цим нестача продовольства; збільшення захворюваності; дедалі сильніший руйнівний антропогенний вплив на природу.

У процесі вивчення розділу «Біологія людини» (8—9 класи) формується поняття «здоровий спосіб життя», що безпосередньо пов'язане з поняттям «екологія людини». Це передбачає засвоєння учнями профілактичних принципів, підвищення культури праці, побуту, відпочинку, споживання, поведінки тощо.

У курсі біології 10—11 класів однією з основних екологічних проблем є керована еволюція — виникнення під впливом антропогенних факторів нових напрямів природного добору, що може мати непередбачувані катастрофічні наслідки. Перед людиною стоїть завдання — навчитися керувати чисельністю популяцій, зменшувати інбридинг (близькоспоріднене схрещування) під час розведення диких видів у неволі, визначити мінімальний рівень чисельності видів, що зникають, уточнити напрям і швидкість еволюції видів в умовах дії антропогенних факторів. Основна теза полягає в тому, що жива природа, вся різноманітність видів — необхідна умова існування людства, оскільки саме жива природа визначає естетичні й гігієнічні параметри середовища, є основним джерелом продуктів харчування й ресурсів.

У курсі біології 10—11 класів даються знання про різноманітність видів, що визначають тенденції еволюції і розвиток природних угруповань, унікальність і принципову незамінність кожного виду як продукту еволюції, особливу цінність реліктів та ендеміків. Екологічна небезпека вбачається в загрозі зменшення видової різноманітності, спонтанної загибелі угруповань.

Теоретичні концепції біологічної організації, еволюції, антропогенезу розкриваються як наукові основи керування еволюцією. В 10—11 класах провідною є також теоретико-екологічна проблема ноосфери, яка розглядається через основну суперечність у взаємодії

суспільства й природи: з одного боку, зменшення людиною безпосередньої залежності від стихійного прояву сил природи, а з іншого — дедалі тісніший взаємозв'язок людини з природою. Ця суперечність має об'єктивні біологічні аспекти, які розкривають сутність екології людини: прискорені темпи перетворення середовища життя й повільний темп природної еволюції; необмеженість прогресу людини в духовній сфері на основі соціального успадкування й відносна обмеженість фізичного прогресу на базі генетичного успадкування; безмежність зміни природи й обмеженість біологічних можливостей людини пристосовуватися до умов природного середовища. Екологічна небезпека вбачається в порушенні процесів самоочищення біосфери, зменшенні площ лісів і зелених насаджень, непередбачуваній зміні напрямів природного добору. До антропогенних факторів відносяться всі види діяльності людини, що спричиняють як позитивні, так і негативні зміни в навколишньому природному середовищі.

Раціональне природокористування вивчається на прикладах інтенсивних технологій вирощування культур, застосування досягнень генної та клітинної інженерії, які дають змогу оптимізувати процеси вироблення лікарських препаратів, створення нових високопродуктивних сортів рослин і порід тварин, стійких до захворювань і несприятливих кліматичних умов.

Природоохоронні заходи, в тому числі збереження генетичного фонду планети за допомогою необхідної кількості заповідників, заказників, природних парків, характеризуються як акти національного й світового значення.

Формування морально-екологічних понять є однією з умов ефективності екологічної освіти й виховання. Для цього необхідне залучення учнів до різних видів діяльності: навчально-пізнавальної, науково-дослідницької, туристично-краєзнавчої, пропагандистсько-просвітницької, природоохоронної тощо. Слід зазначити, що тільки за органічного поєднання різних видів діяльності можна забезпечити розв'язання всіх завдань екологічної освіти й виховання учнів.

Доцільність будь-якої з форм екологічної освіти й виховання визначається дидактичною метою, змістом, методами навчальної діяльності та обсягами конкретної природоохоронної роботи учнів у довідці.

За дидактичною метою виокремлюють такі *форми позакласної та позашкільної роботи з екологічної освіти й виховання учнів*:

- *теоретичного навчання* (предметні гуртки, факультативи, лекції, бесіди, конференції, семінари, конгреси, симпозіуми, кінолекторії);

- *комбінованого навчання* (клуби, гуртки, факультативи, колоквиуми, олімпіади, школи юного еколога, учнівські наукові товариства, Малі академії наук, домашні роботи);

- *навчально-практичні* (спостереження, лабораторно-практичні роботи, експерименти, практикуми, дослідницька діяльність, рольові ігри, прес-конференції, екскурсії, походи, експедиції, екологічний моніторинг);

- *масової роботи* (конкурси, виставки, свята, ранки, презентації, акції та рухи екологічного, суспільно корисного та природоохоронного спрямування — «Пролісок», «Конвалія», «Джерело», «Ялинка», «Сад», «Лелека» та ін.);

- *конкретної природоохоронної роботи* («зелені» й «голубі» патрулі, екологічні й лісові варти, сигнальні пости, трудові десанти «Живе срібло», «Зернятко», «Зелена аптека», «Бджілки» тощо, створення

екологічних стежин, шкільні лісництва, проекти чи програми з охорони як окремих об'єктів довкілля, так і біогеоценозів або екосистем у цілому);

- *активні* (дають необмежені можливості для організації навчально-пізнавальної і дослідницької діяльності та конкретної природоохоронної роботи учнів саме в довкіллі — «Екологічний майданчик», «Ентомологічний мікрозаказник», «Програма охорони прісних вод Украни», «Екологічний табір-експедиція» тощо).

Ефективність екологічної освіти й виховання школярів залежить не лише від обґрунтованого добору змісту навчального матеріалу, а й від особистісної орієнтації педагогічних технологій, яка досягається такими *шляхами*:

- зосередження уваги під час вивчення матеріалу екологічного змісту на корекції наявного в учнів екологічного досвіду, та відповідних ціннісних орієнтацій, оскільки вони досить часто мають споживачий характер;

- розгляд проблем довкілля не в загальному плані, а як таких, що стосуються кожного й на які кожен впливає в повсякденному житті;

- використання інформаційного й комунікативного «вибухів», котрі спричиняють духовне потрясіння, емоційне переживання: зіставлення кожним учнем свого «Я» з «Я» своїх ровесників. Для цього доцільно зменшити тривалість спілкування вчителя з вихованцями й надати їм можливість частіше спілкуватися між собою та обмінюватися інформацією. Спілкування має бути відкритим, тобто таким, що гарантує кожному право на висловлювання власної думки й на вільне обговорення міркувань інших;

- створення ситуацій, за яких екологічна проблема обговорюється всебічно й якомога об'єктивніше, висувається кілька можливих способів її розв'язання, і учень сам приймає якесь рішення. Таким чином, під час розгляду екологічних питань залучається емоційно-почуттєва сфера особистості, виявляються мотиви, ставлення, почуття учнів, завдяки чому посилюється пізнавальний інтерес.

Оскільки компонентами процесу виховання особистості є її свідомість, емоційно-почуттєва сфера, навички й звички, то заняття екологічного змісту мають базуватися на реалізації таких психоемоційних властивостей людини, як співпереживання, співчуття, радість, любов, відчуття гармонії тощо. Тому необхідно шукати ефективніші форми екологічного виховання молоді.

Новітні, неординарні й ефективні технології пропонує сучасний екофілософський напрям — «глибинна екологія». Як напрям екологічної освіти й виховання вона почала розвиватися в 1973 р. на базі школи екологічної філософії, заснованої А. Наессом. *Глибинна екологія* — нова парадигма екологічного мислення, яка нині формується в кількох аспектах. Це світогляд, що наголошує на перевазі цілого над частиною. В глибинній екології як філософській течії сформульовано основні положення екологічної етики.

З психологічної точки зору глибинна екологія — це шлях формування психоемоційного погляду на себе крізь призму системи, частиною якої людина уявляє себе.

З педагогічної точки зору глибинну екологію розуміють як систематичну педагогічну діяльність, спрямовану на формування в учнів системи цінностей, поглядів і переконань, які впливають на їхнє ставлення до екологічної дійсності, через співчуття та співпереживання

ушкодженим елементам природи, а також на прищеплення учням навичок і звичок, передумовою яких є непрагматична взаємодія зі світом природи.

У процесі екологічної освіти й виховання перевагу слід віддавати активним та інтерактивним методам, методам оцінкової діяльності, які базуються на психолого-педагогічних методах ідентифікації, емпатії та рефлексії.

Метод екологічної ідентифікації полягає в педагогічній актуалізації особистої причетності людини до того чи іншого природного об'єкта, ситуацій, обставин, в яких цей об'єкт перебуває. Цей метод стимулює процес психологічного моделювання стану природних об'єктів, дає змогу краще зрозуміти цей стан, що поглиблює уявлення школярів про даний об'єкт і сприяє формуванню ціннісного ставлення до об'єктів живої та неживої природи.

Метою *методу екологічної емпатії* є педагогічна актуалізація співпереживання людини за стан природного об'єкта, а також співчуття йому. Це стимулює проєкцію особистих станів на природні об'єкти через ототожнення з ними, а також переживання особистих емоцій і почуттів із приводу стану природних об'єктів. Таким чином формується суб'єктивне сприйняття природних об'єктів.

Метод екологічної рефлексії полягає в стимулюванні самоаналізу людиною своїх дій і вчинків з погляду їхньої екологічної доцільності. Цей метод сприяє усвідомленню того, як поведінка людини «виглядає» з точки зору природних об'єктів, яких вона стосується.

Ефективність **активних методів** екологічної освіти й виховання зумовлена тим, що вони передбачають самостійну пізнавальну діяльність школярів із використанням різноманітних джерел інформації, орієнтовані на пошукову та дослідну роботу, яка сприяє прояву власної ініціативи та зацікавленості.

Інтерактивні методи базуються на спілкуванні як життєвій потребі людини, створюють умови для діалогу чи полілогу для всіх учасників навчання, виробляють уміння працювати в групі для відшукування спільного погодженого рішення шляхом обговорення висунутих пропозицій, поступово формують екологічні знання та відповідні ставлення через сенсорне сприйняття, дискусію, рольові та імітаційні ігри, життєву практику.

Активні та інтерактивні методи екологічного виховання передбачають роботу в малих групах, дискусії, диспути, мозкові штурми, рольові та ділові ігри, тренінги, розробку екологічних проєктів, екскурсії в природу, екологічні польові практикуми, організацію екологічних стежок, дослідну роботу на заповідних територіях тощо.

До методів оцінкової діяльності, які доцільно застосовувати для екологічного виховання, належать розв'язання проблемно-оцінкових завдань з аналізу певних висновків, розміщених у підручниках, порівняння та узагальнення кількох оцінювальних суджень, вирішення ситуацій альтернативного вибору.

Враховуючи специфіку психолого-педагогічних методів і психологічні особливості старшокласників, у навчально-виховний процес у 10—11 класах доцільно впроваджувати такі *комплексні форми й засоби екологічної освіти та виховання*: еколого-психологічний тренінг; інтегрально-пошукові групові та рольові ігри; творчу «терапію»; імітаційне моделювання.

Схарактеризуємо деякі із сучасних методів екологічного виховання.

В екологічній освіті та вихованні особливо цінним є *метод екологічних проєктів*, під яким розуміють конкретне творче завдання, індивідуальне або групове виконання якого забезпечує поетапний рух до визначеної та усвідомленої мети. Цей метод сприяє формуванню не лише екологічної культури та екологічної свідомості, а й екологічної поведінки, оскільки передбачає застосування теоретичних знань на практиці та реалізацію їх у

конкретних результатах (проекті екологічно чи стого міста, моделюванні способів утилізації побутового сміття та відходів, модернізації системи водопостачання тощо).

Мозковий штурм — форма колективної роботи, що характеризується спільною спрямованістю мислення на розробку ідей і підходів для розв'язання певної проблеми. Його можна розглядати як особливий тип дискусії, що сприяє творчому вирішенню проблеми. Передбачається вислуховування всіх ідей без обговорення, як таких, що сприяють генерації нових. Мозковий штурм — досить ефективний спосіб пошуку шляхів розв'язання глобальних проблем, оскільки кожен його учасник робить свій особистий внесок у спільну справу, а оригінальність і неповторність пропозицій підвищують емоційність навчально-виховного процесу.

Еколого-психологічний тренінг ґрунтується на методології соціально-психологічного тренінгу й спрямований на корекцію екологічної свідомості особистості. В екологічному вихованні можна використовувати також структурні вправи та елементи тренінгу, які добираються вчителем відповідно до специфіки аудиторії та інформаційної наповненості заняття. Виокремлюють два варіанти тренінгових вправ згідно з їхньою спрямованістю: співпереживання й самоусвідомлення причетності до Природи та актуалізація готовності до розв'язання екологічних проблем.

Інтегрально-пошукові групові та рольові екологічні ігри основані на проектуванні соціального змісту екологічної діяльності, а їхня специфіка полягає в ототожненні людиною себе з іншими живими істотами або природними об'єктами. Це дає змогу учням вийти за межі їхнього нормального сприйняття проблеми й поставити себе на місце іншої живої істоти, щоб краще зрозуміти її почуття в даній ситуації. Таким чином, намагаючися робити висновки та прийти до конкретних рішень, базуючися саме на своїх пережитих почуттях, учні більше дізнаються про поставлену проблему та шляхи її розв'язання.

■ Наприклад, на занятті з вивчення екологічних факторів можна провести гру «Павутиння». Учні утворюють коло, а один з учасників гри, який бере на себе роль людини, стає всередину. Той, хто починає гру (краще, якщо це буде сам учитель), тримає клубок ниток. Учні по черзі називають фактори довкілля, що можуть безпосередньо впливати на людину або інші організми чи неживі об'єкти (наприклад, промислові) та явища природи, які справляють опосередкований вплив. Приймаються будь-які аргументи (вони можуть бути відкоректовані вчителем). Учасник, який висловлює аргумент, кидає клубок учню в центрі кола, тримаючи при цьому кінець нитки. Той теж може назвати антропогенний фактор впливу на довкілля або просто кинути клубок наступному учневі. Клубок може мандрувати також і між учнями в колі. Основний принцип гри полягає в тому, що після кожного кидка учень залишає собі нитку й тримає її до кінця гри, отже, в одного ігрока може бути по кілька таких ниток-взаємозв'язків. Найбільше ниток-взаємо-зв'язків або ниток-взаємовпливів матиме учень-людина. Гра логічно завершується, коли «павутинням» обплутаються всі учасники. Врешті учні доходять висновку, що недоцільно ставити людину в центр світу, що є безліч взаємовпливів та взаємозв'язків між живою й неживою природою та людиною, різноманітні фактори середовища, що людина — невід'ємна частина природи.

Творча «терапія» — це відображення людиною довкілля й почуттів, викликаних ним, засобами мистецтва. Досить широко можна використовувати засоби образотворчого мистецтва, ліплення (з глини, пластиліну), моделювання за допомогою природних матеріалів, музику. Доцільно використовувати творчу «терапію» в межах еколого-психологічного тренінгу. Творча «терапія» вдало інтегрується в структуру уроку на будь-якому його етапі залежно від інформації, яку подає вчитель.

Імітаційне моделювання — це прогнозування й демонстрування природних процесів або фрагментів екологічної реальності за допомогою створеної моделі через особистісну включеність у неї. Моделювання крізь призму особистісних ставлень і почуттів, що стимулює екоатрибутивну поведінку людини, є ефективним засобом формування екологічного типу мислення учнів у процесі їх екологічного виховання на уроках або позакласних заходах із біології. В процесі імітаційного моделювання беруть участь усі учні класу. Прикладами можуть бути: імітація дощу (під час пояснення кругообігу води), складання оповідань за слідами звірів і птахів на снігу (цід час екскурсії в природу), створення дітьми дерева та імітація його росту й розвитку. Особливого сенсу тут набувають почуття, які дуже важливі у формуванні екологічної свідомості учнів.

■ Наводимо фрагмент заняття на тему «Урбанізація та її наслідки». На початку заняття можна провести мозковий штурм із питання: «Наслідки швидкого зростання міського населення та урбанізації». Передбачувані відповіді: деградація частини систем життєзабезпечення людини, порушення природних ландшафтів, зміщення природної рівноваги, забруднення довкілля промисловими об'єктами, нагромадження побутових відходів, бідність, дуже швидке вичерпання природних ресурсів. Після завершення мозкового штурму та його аналізу необхідно зупинитися на проблемі використання ресурсів. Розкривається зміст понять «відновлювані» та «невідновлювані ресурси».

Для осмислення явища обмеженості природних ресурсів в умовах урбанізації проводиться імітаційне моделювання. В класній кімнаті зіставляють по колу або чотирикутником столи (бажано чотири). На кожному столі кладуть купку паперу та ножиці. Учні по двоє заходять усередину «міста», й їм дається завдання: зробити з паперу якнайбільше корабликів тощо. В міру того, як «місто» наповнюється, в ньому стає дедалі тісніше, й коли «ресурсів» для виконання завдання вже бракує, моделювання припиняється. Пропонується описати свої відчуття учням, які перебувають в уявному «місті» та поза ним. Можна подискутувати на тему: як умови густонаселеного міста (зміни природного мікроклімату, якості води, ґрунту, повітря) впливатимуть на організм людини, флору та фауну.

Наступна вправа може завершувати заняття, підводячи учнів до необхідних висновків. Пропонується побудувати велике місто, малюючи на папері або виготовляючи з підручних матеріалів будівлі, парки, заповідники, дороги, лінії електропередач тощо. По завершенні роботи вчитель розкидає по поверхні створеного міста «корисні копалини» (квасоллю, карамельки тощо) й мотивує подальші дії учнів: «Уявіть, що на території вашого міста виявлено великий запас, наприклад, золота. Вам випала унікальна можливість прямо зараз узяти ці дорогоцінні матеріали й умить розбагатіти». Зазвичай учні кидаються якнайшвидше і якнайбільше набирати «корисні копалини», руйнуючи при цьому місто. Виникає питання для роздумів: чому те, що створювалося віками, люди здатні зруйнувати задля миттєвої вигоди?

Використовуючи технологію «глибинної екології», необхідно враховувати вік учнів. Для старших школярів перевагу слід віддати тре-нінгам співпереживання та моделюванню конкретних дій, практичним семінарам та екскурсіям екологічного змісту, для молодших — груповим і рольовим іграм.

3. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОЇ РОБОТИ З ЕКОЛОГІЇ.

Форми і методи навчання тісно пов'язані з іншими компонентами навчального курсу і є важливішою умовою організації взаємодії учителя і учнів. Визначальним фактором вибору форм і методів навчання є мета і зміст програмного матеріалу.

На етапі осмислення єдності людини зі світом природи доцільно використовувати методи і форми, які здатні актуалізувати ціннісні орієнтації, усвідомити важливість екологічної проблеми, викликати емоційний стан, співчуття.

Такий стан можна створити з допомогою емоційної розповіді, вірша, показу слайдів, відвідування парку, лісу і т. і. Важливе місце тут відводиться навчальним завданням.

На етапі формування екологічної проблеми як реального протиріччя у взаємодії суспільства і природи застосовують методи, які стимулюють пізнавальну діяльність. При цьому ефективними є евристична бесіда, проблемний виклад матеріалу, диспут, виконання завдань типу “що буде, коли...”

На етапі теоретичного обґрунтування взаємодії суспільства і природи необхідно поєднувати різні форми і методи навчання (конкурси рефератів, завдання з моделювання ситуацій морального вибору: “Яким афоризмом можна виразити Ваше відношення до природи?”).

Важливе місце в обґрунтуванні взаємодії суспільства і природи займають спостереження під час екскурсій, практикумів в природі, походів. Спілкування з природою викликає емоційно значимі переживання. Практична діяльність школярів повинна бути орієнтована на вирішення реальних місцевих екологічних проблем, проведення природоохоронних акцій (ялинка, первоцвіт, джерело і т.п.). Реальна проблема завжди захоплює школярів.

Методи навчання тісно пов'язані з методами екологічних досліджень: спостережень, вимірів, взяття проб, експериментального картування, моделювання, прогнозу і т.п. Значна кількість прийомів і методів знаходять своє відображення у фронтальній, індивідуальній, колективній формах організації навчальної діяльності і їх поєднанні.

До фронтальної роботи звертаються при ознайомленні школярів з екологічним матеріалом, при запровадженні екологічних понять, при поясненні практичних завдань на уроці, під час екскурсій в природу. При індивідуальній формі організації навчальної діяльності кожен школяр виконує завдання самостійно. Ця форма важлива для відпрацювання вмінь, виховання почуття індивідуальної відповідальності при прийнятті рішень (робота над рефератом, доповіддю, кросвордом і т. і.).

Важливе місце у формуванні екологічної культури мають рольові ігри, які розвивають екологічне мислення, емоційність, творчість, самостійність школярів. Цим напрацьовується соціальний досвід в прийнятті екологічно грамотних рішень. В рольовій грі присутня імітаційна модель реальної дійсності (заповідник, експедиція). Особливість рольової гри – їх міжпредметна і кресназначна направленість.

У формуванні екологічної культури особливе місце займають дискусії. Проблемність у поєднанні з груповим обговоренням створюють ситуацію “конфлікту” ідей. Це можуть бути і міжпредметні уроки-дискусії, коли на дану проблему дивляться з різних позицій. Робота в парах – основа для організації самостійної роботи на уроці, проведення взаємоперевірок. Особливо цінною ця форма роботи є на факультативах, практикумах, коли школярі зайняті науковими дослідженнями, працюють в польових умовах.

В останні роки при виборі методів навчання перевагу надають блочно-модульному принципу групування матеріалу. Це робота з логічно завершеними блоками навчальної

інформації. Їх вибір повинен відповідати меті комплексного впливу на всі форми свідомості (інтелектуальну, емоційну, ціннісну, вольову), що створює умови для розкриття екологічних проблем і формування знань учнів.

4. СПІВВІДНОШЕННЯ РІЗНОМАНІТНИХ ВИДІВ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЕКОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ (ІНДИВІДУАЛЬНОЇ, ГРУПОВОЇ, КОЛЕКТИВНОЇ).

На уроці поєднуються різні види роботи учнів – індивідуальна, фронтальна і групова.

Індивідуальна робота передбачає самостійне виконання учнем завдання відповідно до рівня його навчальних можливостей за безпосередньою чи опосередкованою допомогою вчителя. Взаємодію з іншими учнями ця форма роботи виключає. На уроках географії цей вид діяльності найчастіше застосовують для формування умінь (робота з картою, розв'язування задач, побудова та аналіз графіків, заповнення контурних карт, складання ментальних карт тощо). Індивідуальна робота сприяє диференційованому підходу до навчання учнів, дає можливість використовувати завдання різного рівня складності у т. ч. творчих, розвиваючи пізнавальний інтерес до географії.

Фронтальна робота передбачає одночасне виконання всіма учнями одного і того ж завдання під керівництвом вчителя. Вона застосовується під час викладу нового матеріалу (розповідь, пояснення, бесіда, шкільна лекція, перегляд фільму, робота з картами найчастіше поєднуються з цим видом роботи учнів), інструктування перед виконанням практичної роботи, опитування (географічний диктант, усне опитування тощо). Найскладнішою проблемою застосування фронтального виду діяльності є підтримування уваги та інтересу учнів протягом тривалого часу. Для цього вчителю необхідно змінювати прийоми і методи, засоби навчання.

Групова (колективна, командна) робота на уроці географії передбачає взаємодію учнів між собою в процесі вирішення навчальних завдань. Група учнів отримує спільне завдання, над яким працює і результат представляє у вигляді колективної відповіді. Цей вид роботи є основою інтерактивного навчання, яке стає дедалі популярнішим в школі. Основною проблемою цього виду роботи учнів є залучення всіх членів групи до роботи, налагодження їх взаємодії у процесі виконання завдання.

Видами групової роботи є:

- робота в парах – учень переказує іншому отриману інформацію, що сприяє її якісному засвоєнню через спілкування;

- ланкова робота – учні об'єднані у постійні групи для розв'язання конкретних навчальних завдань. Усі ланки одержують єдине завдання та виконують його під керівництвом лідера групи. Завдання вчитель планує так, щоб можна було врахувати та оцінити індивідуальний внесок кожного члена ланки;

- бригадна робота – учні об'єднуються у тимчасові групи для виконання навчальних завдань. Розрізняють *кооперативно-групову* (кожна група виконує частину загального завдання – наприклад характеризує з допомогою карт, посібників якийсь компонент зонального ПТК, чи підгалузь конкретної галузі виробництва) та *диференційовано-групову* (кожна група виконує окреме завдання відповідно до рівня навчальних можливостей (можна застосовувати під час вивчення окремих регіонів, країн;

-колективна (командна) робота – учні працюють, усвідомлюючи спільну мету, власну відповідальність за її досягнення, розподіляють між собою функції, обов'язки, взаємно контролюють один одного). Цей вид діяльності вимагає поступового привчання учнів до її специфіки і може застосовуватись під час проблемного вивчення комплексних питань (країн світу, галузей, регіонів тощо).

5. АКТИВНІСТЬ МОЛОДІ У НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.

До ключових проблем педагогіки, що вимагає творчого аналізу, відносять проблему формування навчально-пізнавальної активності учнів. У сучасний період розвитку та впровадження нових методів навчання питання формування активної особистості, здатної до творчої, науково-пошукової діяльності, стає гострою й злободенною проблемою освіти сьогодення.

Цінні думки стосовно активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів знаходимо в наукових працях Г.Вашенка, В.Лозової, Г.Щукіної, В.Гусєва та ін.

Більшість сучасних дослідників з даного питання зазначають, що формування навчально-пізнавальної активності молоді розглядається як процес спільної навчально-пізнавальної діяльності, метою якого є розвиток активної особистості, здатної до ініціативності й розкриття своїх творчих здібностей. Отже, навчально-пізнавальна активність є цінною особистісною якістю вихованця, прояв якої впливає на продуктивність навчання, на активізацію всієї учбової діяльності.

Як відомо з наукової літератури, виділяють два види навчально-пізнавальної діяльності: стимульовану зовнішньою незвичайною ситуацією, що викликає необхідність орієнтації, і виражену в пізнанні проблемної ситуації (виявлення нової проблеми).

Стимулюванню активної діяльності молоді, за В.Лозовою, сприяють:

- вибір змісту навчального матеріалу (новизна, науково-практична цінність, зв'язок із сучасністю та ін.);
- використання методів, прийомів, що сприяють самостійній розумовій діяльності;
- використання наочності;
- використання різних форм навчання;
- використання в навчанні цікавості (пізнавальні ігри, конкурси,
- створення в навчанні ситуації вибору;
- створення ситуації успіху індивіда в навчальній діяльності;

Т.Волобуєва виділяє такі складові навчально-пізнавальної активності: допитливість, творча цікавість, почуття захопленості, емоційний підйом, радість відкриття, прагнення не зупинятися на досягнутому, а йти далі, прагнення до творчих досягнень, почуття обов'язку й відповідальності, прагнення до самоосвіти й саморозвитку своїх здібностей.

На думку вчених, будь-яка діяльність відбувається більш ефективно і дає гарні результати, якщо учень має глибокі мотиви, що викликають бажання та спонукають до активних дій. Отже, способи активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів повинні бути спрямовані на формування позитивного ставлення учнів до процесу пізнання, що визначається їх позитивною мотивацією, пізнавальними інтересами.

Для науковців виявляють також інтерес ідеї Г.Щукіної. На її думку, одним з основних елементів навчально-пізнавальної діяльності є мислення, що сприяє самостійній діяльності. Стимулюючи самостійну діяльність учнів необхідно створювати ситуації:

- захищати свою думку, наводити докази, аргументи, використовувати набуті знання;
- задавати питання, з'ясувати незрозуміле, поглиблювати процес пізнання;
- рецензувати відповіді й творчі роботи, вносити певні корективи, давати поради;
- ділитись своїми знаннями з іншими;
- допомагати іншим учням подолати труднощі, пояснювати їм незрозуміле;
- виконувати завдання-максимум, розраховані на тривалі спостереження;
- спонукати учнів знаходити не єдине рішення, а декілька самостійних;
- практикувати вільний вибір завдань творчого характеру;
- створювати ситуації самоперевірки, аналізу особистих пізнавальних дій;
- включати до пізнання елементи праці, гри та ін.

Отже, з урахуванням висновків науковців, під час здійснення навчального процесу, особлива увага повинна приділятися саме формуванню у молоді навчально-пізнавальної активності. Дійсно, можна зробити висновок, що успішному формуванню навчально-пізнавальної активності сприяє: позитивне ставлення молоді до наукової діяльності, оволодіння уміннями інтелектуально-пізнавальної діяльності, правильна організація творчої активності.

6.МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПОНЯТЬ.

Навчальному закладу відводиться провідна і найважливіша роль в екологічній освіті і вихованні молоді. Це - основна ланка, оскільки не всі її випускники зможуть одержати вищу освіту. Мета вищої освіти - формування особистості з новим, ексцентричним типом мислення й свідомості, високим ступенем екологічної культури.

Завдання цієї освіти - сформувати систему знань, поглядів і переконань вихованців, яка забезпечуватиме громадську відповідальність за стан навколишнього середовища, як основу існування держави, готовність його поліпшувати шляхом прийняття необхідних екологічно грамотних рішень на основі нового стилю мислення і життя у злагоді з природою. Ця провідна ідея має розвиватися від початкової освіти до закінчення ВНЗ.

Ефективним засобом формування екологічної культури є екологізація освіти, яка передбачає включення екологічних аспектів, що пов'язані з основним матеріалом, до складу практично всіх навчальних дисциплін. В основу процесу екологізації повинні бути покладені дидактичні, психологічні, етичні та методичні принципи. На кожному рівні неперервного освітньо-виховного процесу реалізуються певні цілі за допомогою матеріальних та дидактичних методів навчання.

У навчальному закладі забезпечуються:

- елементарні знання про природу та взаємозв'язки і взаємовплив людини і природи;
- розуміння погіршення стану навколишнього середовища внаслідок нераціональної господарської діяльності та особистої причетності до екологічних проблем;
- розвиток цілісного становлення до природи як джерела задоволення естетичних, комунікативних, пізнавальних та інших потреб особистості;
- формування елементів здорового способу життя та навичок екологічно доцільної поведінки.

Навчальні заклади покликані забезпечити молоді базовий рівень екологічної освіти, оволодіння ними основами екологічної культури. Молоде покоління має:

- знати сутність екології як науки та сфери практичної діяльності людини;

- володіти поняттями та знати закономірності, що характеризують природу як цілісну систему;
- усвідомлювати первинність природи, всезагальний та об'єктивний характер природних закономірностей, необхідність їх дотримання людиною;
- розуміти діалектичний характер вливу науково-технічного прогресу на природу, сутність та причини виникнення глобальних економічних проблем, шляхи досягнення збалансованого екологічно безпечного розвитку;
- знати екологічні права та обов'язки громадян України;
- вміти оцінювати стан навколишнього середовища, регулювати власні споживання та спосіб життя, брати участь у практичних природоохоронних діях.

Навчальний заклад забезпечує поглиблений рівень екологічної освіти відносно спеціалізації. Він забезпечує усвідомлення взаємозалежності екології та економіки, знання груп професій за впливом на довкілля. Молодь повинна знати особливості впливу на навколишнє середовище обраної майбутньої професії, відповідні вимоги до фахівця, бути обізнаними в екологічному законодавстві відповідної галузі господарства, добре орієнтуватися в екологічних проблемах України. В цілому має бути сформована особистісна екологічна позиція і вміння її відстоювати в умовах правової демократичної держави.

Умовами реалізації екологічного підходу та формування екологічних понять у навчальному процесі є:

- комплексний підхід до вивчення навколишнього середовища з використанням міжпредметних зв'язків;
- врахування вікових індивідуально-психологічних особливостей молоді, їх пізнавальних можливостей і здібностей до творчості в процесі навчання і виховання;
- вибір оптимальних форм, методів і прийомів навчання екології з наданням учням максимального прояву самостійності у проведенні різних типів уроків, занять у природі, організації і роботи на екологічній стежці, у природничо-краєзнавчих та художніх музеях, бібліотеках та наукових закладах;
- організація безпосередньої практичної діяльності у довкіллі (екскурсії, практики, практикуми, експедиції) з його охорони та поліпшення під час навчальної та суспільно-корисної праці;
- позитивний вплив на виховний процес власним прикладом дбайливого ставлення до навколишнього середовища;
- єдність дій педагогів на основі краєзнавчого принципу навчання з урахування особливостей свого краю, регіону.

Зміст екологічної освіти побудований за блочно-модульним принципом і відображають напрями сучасної екології. Обов'язковим є два боки:

- а) екологія як наука про закономірності співіснування і взаємодію організмів з навколишнім середовищем;
- б) екологічні аспекти сучасної цивілізації.

Екологізація освіти неможлива без розвитку у вихованців біологічного мислення, навичок самостійного освоєння і критичного аналізу нових повідомлень, без уміння будувати наукові гіпотези. У зв'язку з цим необхідно ширше планувати і здійснювати проблемний підхід при навчанні. Проблемний підхід передбачає організацію активного

пізнання молоді, тоді як роль викладача зводяться до управління пізнавальної діяльності студентів.

Основним методом під час формування екологічних понять повинен бути проблемний, тобто створення на уроці проблемної ситуації - ситуації інтелектуальних перешкод, при яких учні не володіють потрібними знаннями або способами діяльності для пояснення фактів і явищ. У залежності від змісту навчального матеріалу, психолого-вікових особливостей молоді виділяють різні засоби створення проблемної ситуації. Розглянемо їх і проілюструємо прикладами.

1. Висування проблемного питання.

Чим можна пояснити той факт, що харчові ланцюги не бувають дуже довгими?

2. Створення проблемної ситуації на основі вислову вченого.

Як ви поясните вислів К.А. Тімірязєва про те, що рослинам належить "космічна роль"?

Чому географ і мандрівник А. Гумбольдт вважав, що "людині передують ліси, а супроводжують пустелі?"

3. Створення проблемної ситуації на основі приведення протилежних точок зору по одному і тому ж факту.

Приспособаність живих організмів до певних умов середовища пояснюють:

а) як результат створення видів творцем (К. Ліней);

б) як здатність організмів змінюватися відповідно змінам навколишнього середовища (Ж.Б. Ламарк);

в) як результат виживання особин, в яких завдяки мінливості розвинулись ознаки, які краще відповідають даним умовам (Ч. Дарвін).

Яку точку зору ви вибираєте і чому?

4. Повідомлення парадоксального факту.

а) Знищення в лісі хижих птахів спочатку призвело до збільшення чисельності інших груп птахів, але через деякий час їх чисельність різко знизилась.

Поясніть причини даного явища.

б) Ч. Дарвін більше як сто років назад встановив факт залежності між врожаєм конюшини і чисельністю кішок, які жили в сільській місцевості.

Дайте пояснення даної закономірності.

в) Чим пояснюється такий парадоксальний факт: "цвітіння" води - масове розмноження водоростей - супроводжується загибеллю риби?

5. Демонстрування досвіду або повідомлення про нього можуть стати основою для створення проблемної ситуації.

а) В двох однакових посудинах знаходиться культура хлорели. В дослідний посуд помістили планктонних ракоподібних, які харчуються хлорелою. Через деякий час чисельність хлорели в ній збільшилась у порівнянні з контрольним посудом.

Знайдіть пояснення отриманим результатам.

б) Дослід Гаузе полягає в наступному: якщо популяції двох близьких видів інфузорій хвостатої та інфузорії золотистої ростити окремо, надаючи їм певну кількість їжі, то особини в середині популяції розмножуються і досягають деякої постійної чисельності. Але якщо ці два види ростити сумісно при такій же кількості їжі, то до кінця 16-го дня виживає тільки інфузорія золотиста.

Як можна пояснити результати цього досвіду.

Проблемний підхід до навчання передбачає обов'язкове формування прийомів розумової діяльності: аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, встановлення причинно-

наслідкових зв'язків тощо, виключає в себе логічні операції, необхідні для вибору екологічного цілеспрямованого рішення.

У зв'язку з цим важливе значення має моніторинг екологічного виховання - систематичне вивчення його стану. Тим часом відомо, що моніторинг екологічного виховання, як і діагностика навчально-виховного процесу взагалі, належить до найслабкіших ланок педагогічної теорії та практики.

Були розроблені критерії визначення рівня екологічної культури молоді різного віку - наукові, емоційно-ціннісні, нормативні, діяльнісні. У діагностичній методиці їх сформульовано так.

1. Екологічні знання.
2. Екологічні мотиви і цінності.
3. Поведінка в природі.
4. Спосіб життя (стосовно навколишнього середовища та свого здоров'я).
5. Посильна участь в екологічній діяльності.

Ці критерії враховано для трьох рівнів екологічної культури.

I рівень - низький.

поверхові, фрагментарні екологічні знання;
споживацька орієнтація щодо навколишнього середовища; байдужість до випадків заподіяння цьому шкоди;

порушення правил поведінки в навколишньому природному середовищі;
нездоровий спосіб життя (багато необов'язкових, надмірних видів споживання, нераціональне харчування, відсутність намагання зменшити витрати енергетичних і матеріальних ресурсів, відсутність прагнення зменшити кількість побутових відходів, наявність шкідливих звичок);

неучасть у посильній екологічній діяльності.

II рівень - середній.

досить глибокі екологічні знання з окремих питань, але загалом недостатньо систематизовані;

орієнтація на необхідність збереження та охорони навколишнього середовища, небайдужість до випадків порушення вимог до правил поведінки в ньому;

утримання від порушень правил поведінки в навколишньому природному середовищі;
не зовсім здоровий спосіб життя (окремі необов'язкові види споживання, нераціональне харчування, намагання зменшити витрати енергетичних і матеріальних ресурсів, прагнення зменшити кількість побутових відходів, відсутність шкідливих звичок).

III рівень - високий.

системні знання про екологічні закономірності, екологічні проблеми людства та шляхи їх розв'язування;

розуміння необхідності докорінних змін у взаємодії людини з природою з метою її відновлення. Вияв грамотної громадянської позиції щодо випадків порушень правил поведінки в навколишньому середовищі;

недопущення порушень правил поведінки в навколишньому природному середовищі;
здоровий спосіб життя (окремі необов'язкові види споживання, намагання раціонально харчуватися, намагання зменшити витрати матеріальних та енергетичних ресурсів, прагнення зменшити кількість побутових відходів, відсутність шкідливих звичок);

посильна з власної ініціативи участь в екологічній діяльності. Виходячи з критеріїв та рівнів екологічної культури школярів, визначаються показники, за якими робляться висновки про результативність екологічного виховання:

підвищення якості екологічних знань;
переорієнтація, зміна мотивів та цінностей щодо навколишнього середовища;
дотримання правил поведінки у природі;
позитивні зміни у способі життя;
участь в екологічній діяльності.

Узагальненим показником ефективності екологічного виховання є підвищення рівня екологічної культури школярів. Остання є системним утворенням, що складається з таких компонентів, як:

екологічні наукові знання;
способи мислення;
риси світогляду;
відношення і моральні позиції;
практичні дії, які забезпечують гармонійну взаємодію людини з природою;
підтримання збалансованого розвитку суспільства.

Отже, діагностика екологічного виховання - досить складний процес, де не можна обійтися методами анкетування, опитування, тестування. Такими методами можна скористатися тільки для вимірювання першого показника - підвищення якості екологічних знань. Щодо інших показників, то за допомогою цих методів можна отримати лише окремі дані. Адже нерідко учні досить добре обізнані з екологічними питаннями, вимогами до поведінки в навколишньому середовищі (або інтуїтивно відчують, чого від них чекає вчитель), тож дають грамотні відповіді на запитання анкет, добре орієнтуються в запропонованих тестах у певних ситуаціях. Та в повсякденній поведінці ці самі учні порушують екологічні вимоги, не турбуючись про можливі наслідки. Причина в тому, що їхні екологічні знання не перетворилися на особисто значущі мотиви і цінності, в екологічні поняття.

7.ПРОЕКТНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ ЕКОЛОГІЇ.

Проектна технологія – одна з інноваційних технологій навчання і виховання, яка забезпечує формування основних компетенцій. Метод проектів засвідчує повну узгодженість навчання із життям, з інтересами вихованців, він ставить молодь у становище дорослої людини. І тоді це нагадує лікаря, інженера, вчителя, для якого теоретичні знання – засіб творчих шукань. Зрештою активно розвивається мислення з опорою на науку.

Робота над проектом — практика особистіно-орієнтованого навчання в процесі конкретної праці, на основі його вільного вибору, з урахуванням особистих інтересів. У свідомості це має такий вигляд: "Все, що я пізнаю, я знаю, і для чого це мені треба і де я можу ці знання застосувати".

Для педагога — це прагнення знайти розумний баланс між академічними і прагматичними знаннями, вміннями та навичками.

Навчальне проектування орієнтоване перш за все на самостійну діяльність молоді— індивідуальну, парну або групову, яку виконують впродовж визначеного відрізка часу.

Технологія проектування передбачає розв'язання якої-небудь проблеми, яка передбачає, з одного боку, використання різноманітних методів, засобів навчання, а з другого — інтегрування знань, умінь з різних галузей науки, техніки, творчості.

Результати виконання проектів повинні бути "відчутні": якщо це теоретична проблема, то конкретне її рішення, якщо практична — конкретний результат, готовий до впровадження.

Проектна технологія передбачає використання педагогом сукупності дослідницьких, пошукових, творчих за своєю суттю методів, прийомів, засобів.

Класифікація проектів

Дослідні проекти

Такі проекти вимагають добре продуманої структури, визначених цілей, актуальності предмета дослідження для всіх учасників, соціальної значимості, продуманих методів, у тому числі експериментальних, дослідних робіт, методів обробки результатів. Такі проекти повністю підпорядковуються логіці дослідження й мають структуру, що наближена або повністю співпадає зі справжнім науковим дослідженням: аргументація актуальності прийнятої для дослідження теми; визначення проблеми дослідження, його предмета й об'єкта; визначення завдань дослідження в послідовності прийнятої логіки; визначення методів дослідження, джерел інформації, методології дослідження; висування гіпотез щодо розв'язання проблеми; визначення шляхів її розв'язання, у тому числі експериментальних, дослідних; обговорення отриманих результатів, висновків, оформлення результатів дослідження; визначення нових проблем для подальших досліджень.

Творчі проекти

Такі проекти, як правило, не мають детально опрацьованої структури спільної діяльності учасників, вона тільки намічається й далі розвивається, підпорядковуючись кінцевому результату, прийнятій групою логіці спільної діяльності, інтересам учасників проекту. У цьому випадку слід домовитися про плановані результати й форму їх представлення (спільну газету, твір, відеофільм, драматизацію, спортивну гру, свято, експедицію). Однак оформлення результатів проекту вимагає чітко продуманої структури у формі сценарію відеофільму, драматизації, програми свята, плану твору, статті, репортажу, дизайну й рубрик газети, альманаху, альбому.

Пригодницькі, Ігрові проекти

У таких проектах структура також тільки намічається й залишається відкритою до закінчення проекту. Учасники беруть на себе певні ролі, обумовлені характером і змістом проекту. Це можуть бути літературні персонажі або вигадані герої, які імітують соціальні або ділові відносини, що ускладнюються придуманими учасниками ситуаціями. Результати таких проектів можуть намічатися на початку проекту, а можуть вимальовуватися лише наприкінці його. Ступінь творчості тут дуже високий, але домінуючим видом діяльності все-таки є рольова гра, пригодницька.

Інформаційні проекти

Цей тип проектів споконвічне спрямований на збирання інформації про якийсь об'єкт, явище, на ознайомлення учасників проекту із цією інформацією, її аналіз і узагальнення фактів, призначених для широкої аудиторії. Ці проекти, так само як і дослідні, вимагають добре продуманої структури, можливості систематичного корегування в ході роботи над проектом.

Практико-орієнтовані проекти

Ці проекти відрізняє чітко визначений із самого початку результат діяльності учасників. Причому цей результат обов'язково орієнтований на соціальні інтереси самих учасників. Його презентують у формі документа, створеного на основі результатів дослідження: з екології, біології, географії, агрохімії, історичного, літературознавчого характеру; програми дій, рекомендацій, спрямованих на ліквідацію виявлених невідповідностей у природі, суспільстві; проекту закону, довідкового матеріалу, словника.

Що стосується характеру контактів, то проекти поділяються на внутрішні й міжнародні.

- *Внутрішніми*, або *регіональними* (тобто в межах однієї країни), називаються такі проекти, які організують або всередині однієї установи— міждисциплінарні, або між школами, класами всередині регіону, однієї країни (це стосується також теле комунікаційних проектів).

- *Міжнародними проектами* називають такі проекти, учасниками яких є представники різних країн.

Проекти за кількістю учасників:

- Особистісні: між двома партнерами а різних школах, регіонах, країнах;
- Парні: між парами учасників;
- Групові: між групами учасників.

В останньому типі дуже важливо правильно, з методичної точки зору, організувати цю групову діяльність учасників проекту Роль педагога в цьому випадку особливо значна.

За комплексністю проекти можуть бути монопроектами й між предметними.

Монопроекти реалізуються в рамках одного навчального предмета або однієї галузі знання.

Міжпредметні проекти виконуються в поза-урочний час під керуванням фахівців з різних галузей знання.

За тривалістю розрізняють:

- міні-проекти , короткотермінові, тижневі, Глибоке занурення в проект робить проектний тиждень оптимальною формою організації проектної роботи; довгострокові (річні) проекти (як індивідуальні, так і групові).

8.ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ.

Інноваційні технології швидко увійшли в усі галузі нашого життя. В зв'язку з цим виникає нагальна потреба використання комп'ютерної техніки під час вивчення багатьох дисциплін шкільного курсу. Адже щоденно змінюється екологічна ситуація в світі, законодавство, природа, погода. Інформація, подана в підручнику, перетворюється в застарілу ще під час видання підручника. Вивчення окремих дисциплін чи окремих тем з використанням інноваційних технологій, комп'ютерної техніки та найсвіжшої інформації, взятої з мережі Internet, - один із способів оптимізації та урізноманітнення навчально-виховального процесу. Чому сьогодні застосування комп'ютера в навчальному процесі вважають інновацією?

Під інноваціями в широкому змісті розуміється використання нововведень у вигляді нових технологій, видів продукції і послуг, організаційно-технічних і соціально-економічних рішень виробничого, фінансового, комерційного, адміністративного або іншого характеру. Період часу від зародження нової ідеї, створення і поширення нововведення і до його використання прийнято називати життєвим циклом інновації. З урахуванням послідовності проведення робіт життєвий цикл інновації розглядається як інноваційний процес. Саме використання персонального комп'ютера в навчальному процесі і є новою технологією в навчанні, нововведенням в учбовому процесі.

Внаслідок посилення демократичних тенденцій у житті суспільства освітні системи, як його значущі складові, почали переносити акцент із масових педагогічних явищ на особистість дитини, вивчення можливостей і обставин її індивідуального розвитку, умов саморозкриття і самореалізації людини на різних етапах її життєдіяльності. Тенденція особистісної орієнтованості освітніх систем виявляється й у педагогічній освіті. Школі сьогодні необхідні не просто хороші вчителі, а вчитель - технолог, учитель - майстер, учитель - новатор. Створення альтернативних типів шкіл, визнання за кожною школою права мати свій неповторний образ, працювати за авторськими програмами потребують учителів з

інноваційним мисленням, здатних усвідомлено взяти на себе відповідальність як за особистість іншої людини, що постійно розвивається, так і школи, як системи, що теж перебуває у розвитку.

Ідея втілення інноваційних технологій в навчання передбачає досягнення мети високоякісної освіти, тобто освіти конкурентноздатної, спроможної забезпечити кожній людині умови для самостійного досягнення тієї чи іншої цілі, творчого самоутвердження у різних соціальних сферах.

Однак інноваційність, як дидактичний засіб чи система, має при цьому втілитися у навчальні предмети. Реалізація ідеї створення інноваційних курсів і уроків виявляється не дуже легкою.

Ідея втілення інноваційних технологій в навчання стала останнім часом предметом інтенсивних теоретичних та практичних досліджень. Її теперішній етап характеризується як емпіричною спрямованістю - розробкою та проведенням учителями інноваційних занять різних профілей, так і теоретичною - створенням та вдосконаленням інноваційних та інтегрованих курсів, у ряді випадків поєднуючих численні предмети, вивчення яких передбачено навчальними планами. Інноваційні технології дають можливість, з одного боку, показати учням "світ у цілому", подолавши дисциплінарну розривненість наукового знання, а з іншого - звільнений за рахунок цього навчальний час використовувати для повноцінного здійснення профільної диференціації у навчанні.

За останні кілька років персональні комп'ютери перестали бути екзотикою і ввійшли в наше повсякденне життя. У нашій країні, як і в усім світі, йде витиснення "ручної" розумової праці комп'ютерною.

Наслідком є зміна ситуації на ринку праці. Одним з основних вимог при прийомі на роботу стає вміння користуватися комп'ютером. Така вимога пред'являється і секретареві, і бухгалтерові, і редакторів і іншим фахівцям. У зв'язку з цим освоєння комп'ютерних технологій повинне відбуватися вже в школі, для того, щоб випускник якнайшвидше включався в життя суспільства. Для того, щоб ефективно використовувати комп'ютер, треба вміння скоріше не програмувати, треба вміння володіти ефективно готовими програмами, що дозволяють вирішувати дуже різні задачі.

Нові інноваційні та інформаційні технології наприкінці ХХ століття стали не тільки головною рушійною силою прогресу, засобом спілкування між державами, компаніями, університетами, новою формою торгівлі, але й потужним засобом навчання. Зараз майже всі школярі України проходять у школах ази інформаційної культури. За даними соціологічного дослідження для 68% підлітків комп'ютер є робочим інструментом, 12% використовують ПК для розваг, для 18% - це можливість спілкуватися з друзями, а для 2% - можливість відключитися від дійсності.

В Вознесенському "Комп'ютерному центрі" вивчення інформатики ведеться за програмою Міністерства освіти України. Вчителі "Комп'ютерного центру" в результаті п'ятирічної роботи зробили висновок, що використання інноваційних технологій в процесі навчання оптимізує процес викладання різних дисциплін у НЗ. Особливо це видно під час проведення навчальних занять з застосуванням комп'ютера. Це нова форма роботи, яка викликає зацікавленість і вихованців, і викладача. Використання інноваційних технологій у процесі вивчення різних предметів дає змогу покращити зміст навчання, вдосконалити методи і форми навчання, активізувати та індивідуалізувати його. Але слід підкреслити, що ніяка, навіть найдосконаліша комп'ютерна навчальна програма не замінить вчителя. Тільки він повною мірою може керувати навчально-пізнавальною діяльністю, залишаючись центральною фігурою навчально-виховного процесу.

Ми впевнилися в тому, що комп'ютерна мультимедійна навчальна програма, яка використовується у навчальному процесі, дозволяє:

- за мінімум часу донести більший об'єм учбового матеріалу, ніж під час роботи з підручником,
- своєчасно поповнити теоретичні відомості новими фактами та подіями.

Великий інтерес викликають яскраві малюнки до теми, відеокліпи та голосовий супровід, що сприяє більш активному веденню дискусії під час обговорення теми. Використання комп'ютерної техніки сприяє більш вираженому індивідуальному підходу. Завдяки використанню комп'ютерної техніки під час навчального процесу відпрацьовується логіка мислення, формується вміння самостійно виражати думки, підвищується емоційний рівень викладання. Використання комп'ютерних мультимедійних програм, підвищує ефективність навчання, враховує індивідуальні особливості.

Важливим аспектом інтелектуального розвитку є розвиток образного мислення, що в процесі пізнання забезпечує виділення в об'єктах і явищах дійсності просторових властивостей і відношень (форми, величини, напряму тощо), створення на цій основі об'ємних образів та оперування ними в процесі розв'язування задач. Образне мислення є важливим компонентом будь-якої творчої діяльності, основаної на використанні рухливих, гнучких асоціацій.

Рівень розвитку образного мислення має особливий вплив на ефективність засвоєння матеріалу під час його вивчення, що постійно вимагає створення образів і оперування ними. Проблема розвитку об'ємного мислення потребує пошуку нових підходів до подальшого вдосконалення змісту, форм, методів і засобів навчання, оскільки від якості навчання залежить не тільки результат навчання, розвитку та виховання школярів, а й загальний рівень розвитку мислення молоді.

Нам здається, що розвиток образного мислення в процесі навчання передбачає використання спеціальних дидактичних прийомів, що створюють умови для вільного перетворення чуттєвого матеріалу, його різнопланового застосування, «вичерпування» з нього різного емпіричного змісту.

Важливою особливістю образного мислення є перекодування та оперування образами, що виникають на рівній наочній основі. Тому одним з методів підвищення ефективності навчального процесу, активізації та розвитку образного мислення вихованців є реалізація такого дидактичного принципу, як наочність навчання, який передбачає створення чуттєвого образу об'єкта, що вивчається.

Для візуального подання навчальної інформації широкі можливості надає комп'ютерна техніка. Комп'ютер забезпечує подання наочно-образної, графічної інформації поєднано зі знаково-символьною, що дозволяє використовувати в навчальному процесі нові ефективні види наочності.

Вчителі комп'ютерного центру зробили висновок, що візуалізація понять та залежностей робить комп'ютер ефективним і потужним засобом під час вивчення багатьох тем шкільного курсу, викликає в учнів бажання висувати оригінальні гіпотези та шукати нестандартні шляхи розв'язування задач, сприяє розвитку творчих і евристичних складових мислення, що врешті-решт призводить до кращого засвоєння нових понять. При цьому з'являються можливості для дослідницької, творчої діяльності, що сприяє формуванню пізнавального інтересу, активності, розвитку всіх форм мислення. Такий підхід до навчання дає наочні уявлення про поняття, які вивчаються, що сприяє розвитку образного мислення, залишаючи учневі час на дослідницьку діяльність. Разом з тим очевидною є потреба розвиваючих вправ із залученням традиційних засобів навчання,

гармонійного і педагогічно доцільного поєднання нових інноваційних технологій та традиційних методичних систем навчання.

Завдяки використанню інноваційних технологій можна значно розширити коло навчальних задач, включаючи в навчальний процес задачі нового типу. Це здійснюється перш за все тому, що потужні обчислювальні можливості комп'ютерів надають змогу використовувати в навчальному процесі задачі з великим обсягом обчислювальної роботи, а графічні можливості ПК дають змогу значно збільшити кількість задач, орієнтованих на розв'язування графічними методами.

Вчителі «Комп'ютерного центру» відмічають, що накопичення візуальних понять за допомогою спеціальних програмних засобів сприяє розвитку вмінь виділяти головне в навчальному матеріалі, акцентує увагу учнів на змістовій стороні понять та явищ. Процес засвоєння нових знань з застосуванням ПК проходить ефективніше, а одержані знання — набагато міцніші.

Надаючи можливість провести необхідний чисельний експеримент, швидко виконати потрібні обчислення чи графічні побудови, перевірити ту чи іншу гіпотезу, випробувати той чи інший метод розв'язування задачі, прикладні програмні засоби не вимагають великого обсягу знань і вмінь стосовно роботи з комп'ютером. Комп'ютерна підтримка вивчення різних предметів з використанням програмних засобів, наприклад графічних можливостей текстового редактора Word та програми Power Point, дає значний педагогічний ефект, полегшуючи, розширюючи та поглиблюючи вивчення й розуміння методів в середніх навчальних закладах з найрізноманітнішими нахилами навчання — гуманітарного спрямування, середніх загальноосвітніх школах, гімназіях, ліцеях, класах і закладах з поглибленим вивченням природничо-математичних дисциплін.

Досвід використання інноваційних технологій дозволяє сформулювати деякі загальні положення. Перш за все, методика застосування інноваційних технологій з різних предметів не може бути однаковою. Вона залежить від змісту навчального предмета, різних можливостей педагогічних програмних засобів, різного фахового рівня підготовки вчителів у галузі комп'ютерних технологій.

Питання для самоконтролю студентів:

1. Розкрити мету, зміст та структуру шкільної екологічної освіти.
2. Пояснити умови ефективності засвоєння знань у процесі формування екологічної освіти.
3. Навести характеристику форм організації навчальної роботи з екології.
4. Пояснити співвідношення різноманітних видів навчально-пізнавальної діяльності екологічного спрямування.
5. Охарактеризувати методиту формування екологічних понять.
6. Визначити проектні технології навчання екології.
7. Описати роль впровадження інноваційних методів навчання з екології.

ЛЕКЦІЯ 3

ТЕМА: ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ЯК ОСНОВА ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ.

1. Екологічне виховання як розвиток волі, почуття, рис характеру, що проявляються в етичному ставленні до навколишнього середовища.
2. Умови формування екологічного мислення, світогляду, свідомості та культури.
3. Елементи екологічної культури: система знань про взаємодію природи й суспільства; ціннісні екологічні орієнтації; система норм і правил ставлення до природи; вміння та навички з її вивчення та охорони.
4. Формування екологічної культури як складова гармонійного, екологічно безпечного розвитку суспільства.
5. Шляхи та напрямки формування екологічної культури молоді.

1. ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ ЯК РОЗВИТОК ВОЛІ, ПОЧУТТЯ, РИС ХАРАКТЕРУ, ЩО ПРОЯВЛЯЮТЬСЯ В ЕТИЧНОМУ СТАВЛЕННІ ДО НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА.

Сучасні масштаби екологічних змін створюють реальну загрозу для життя людей, що робить украй актуальною проблему зміни ставлення людства до природи. Цій меті служить екологічне виховання.

Екологічне виховання - систематична педагогічна діяльність, спрямована на розвиток в учнів екологічної культури.

Завдання екологічного виховання полягає у формуванні екологічних знань, вихованні любові до природи, прагненні берегти, примножувати її, формуванні вміння і навичок діяльності в природі.

Екологічне виховання передбачає розкриття сутності світу природи - середовища перебування людини, яка повинна бути зацікавлена у збереженні цілісності, чистоти, гармонії в природі. Це передбачає вміння осмислювати екологічні явища, робити висновки про стан природи, розумно взаємодіяти з нею. Естетична краса природи сприяє формуванню моральних почуттів обов'язку і відповідальності за її збереження, спонукає до природоохоронної діяльності. Здійснюється вона на всіх етапах навчання у школі, кожному з яких, з огляду на вікові особливості школярів, властиві певна мета, завдання, методика.

Екологічне виховання на сучасному етапі потребує психологічної включеності особистості в світ природи з подальшим поетапним конструюванням системи особистісного ставлення до природи (теоретичним, емоційно-ціннісним, практично-дійовим). Це забезпечує дотримання логіки формування екологічних знань, використання їхнього пізнавального та виховного значення у навчально-виховному процесі. Саме в цьому полягають особливості екологічного виховання на засадах "глибинної екології", яке передбачає формування усвідомлення єдності і цілісності природи, унікальності та неповторності живих систем, взаємозв'язку та взаємозалежності явищ природи, розуміння людини як невід'ємної ланки у взаємозалежностях природи, утвердження поваги людини до всіх форм життя, гармонійного розвитку людини і природи.

Використовувані з цією метою у навчально-виховному процесі еколого-психологічний тренінг, інтегрально-пошукові групові та рольові ігри, творча "терапія", "мозковий штурм", імітаційне моделювання спрямовані на актуалізацію особистої

причетності, емоційної сфери, формування смислотвірних мотивів екологічного змісту, що забезпечує систематизацію світоглядних установок учнів.

Любов до природи слід виховувати з раннього дитинства. "Дітей, що не вміють ще ходити, - писав Г. Ващенко, - треба частіше виносити на свіже повітря, щоб вони могли бачити рідне небо, дерева, квіти, різних тварин. Все це залишається в дитячій душі, осяяє почуттям радості, і покладе основи любові до рідної природи".

В екологічному вихованні особливого значення набувають предмети природничо-географічного циклу. Біологія і географія розкривають дітям світ рослин, тварин, середовище, що їх оточує. Фізика і хімія формують комплекс політехнічних знань, наукові засади і принципи сучасного виробництва. Історія, правознавство показують неприпустимість варварського ставлення до природи. Предмети естетичного циклу розкривають естетичну сутність природи, її неповторну красу, вплив на людину. Важливу роль у формуванні екологічної свідомості відіграє залучення учнів до природоохоронної діяльності (шкільні лісництва, садівництво, робота в мисливських господарствах та ін.), робота санітарних загонів захисту довкілля (виявляють ступінь забруднення повітря, води, зон відпочинку), загонів для боротьби з бракон'єрами (діють при лісництвах і рибгоспах), груп швидкої допомоги звірам і птахам у зимовий період; куточки природи. З природоохоронною роботою пов'язана туристично-краєзнавча робота, спрямована на прищеплення навичок правильної поведінки в місцях відпочинку, в лісах, на річках та ін.

Ефективне екологічне виховання передбачає:

- оптимізацію змісту неперервної екологічної освіти, висвітлення екологічних питань у процесі вивчення окремих предметів, використання внутрі- та міжпредметних зв'язків;
- створення в школах належної навчально-матеріальної бази (куточків охорони природи, живих куточків та ін.);

- удосконалення форм і методів екологічного виховання, активне залучення молоді до природоохоронної роботи;

- формування мотивів відповідального ставлення до природи, прагнення глибше пізнати її, примножувати її багатства.

Результатом екологічного виховання має бути сформована екологічна культура людини, що характеризується різнобічними глибокими знаннями про навколишнє середовище (природне та соціальне), наявністю світоглядних ціннісних орієнтацій щодо природи, екологічним стилем мислення і відповідальним ставленням до природи та свого здоров'я, набуттям умінь і досвіду вирішення екологічних проблем (насамперед на місцевому та локальному рівнях), безпосередньою участю у природоохоронній роботі, передбаченням можливих негативних наслідків природо перетворювальної діяльності людини.

2. УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ, СВІТОГЛЯДУ, СВІДОМОСТІ ТА КУЛЬТУРИ.

Основним напрямом осмислення філософією екології стало розуміння необхідності формування у людства нового **екологічного мислення**. Його відсутність призводить до глобалізації способу життя і стереотипу поведінки, який спрямований на нарощування матеріальних благ на збиток природі, що не сумісне зі сталим розвитком. Це підтверджують всі реалії сучасного життя. Більшість науковців визнає крах концепції сталого розвитку (Рю-де-Жанейро, 1992) завдяки відсутності нового екологічного способу мислення людей. Питаннями пошуку шляхів формування такого нового мислення, а в більш широкому розумінні – розробкою найзагальнішої теорії єдності природи й людської

цивілізації та культури, повинна займатися особлива наука. Пропонуються такі її назви, як **ноогеніка** (М. Камшилов), **созологія** (польські вчені) та ін. Подібний предмет дослідження (частково, або повністю), на думку багатьох спеціалістів-екологів, має **і соціальна екологія, або екологія людини.**

Вперше термін “**соціальна екологія**” використали американські вчені Р. Парк і Е. Берджес (1921 р.) для визначення внутрішнього механізму розвитку “капіталістичного міста”. Зараз цей напрямок трансформувався у нову науку “**урбоекологію**”, де місто розглядається як епіцентр взаємодії суспільства і природи. Видатний представник класичної екології Р. Маккензі першим визначив екологію людини як науку про просторові й часові відносини людей, на яких діють селективні (вибіркові), дистрибутивні (фактори середовища) й акомодативні (адаптивні фактори) сили середовища (1925-1927 рр.). Поступовий розвиток соціоекології призвів до включення у її предмет дослідження більш широкого кола питань, які так чи інакше охоплюють різноманітні сторони взаємовідносин між людиною та природою. Сучасні екологи, наприклад, Е. Гірусов, Ю. Марков вважають, що соціоекологія досліджує специфічні соціально-екологічні відносини та закони; А. Мамзін, В. Смірнов, В. Комаров – закони розвитку інтегрованої системи “суспільство – людина – техніка – природа”; С. Соломіна – глобальні проблеми спільного розвитку людства; Н. Тіхонович, А. Горелов стверджують про існування трьох напрямків екології людства: *глобальної екології* (досліджує взаємодію людини і природи у планетарному масштабі), *соціальної екології* (вивчає взаємовідносини людини зі своїм природним і соціальним довкіллям), *екології людини* (вивчає вплив на здоров'я людини змін у навколишньому середовищі). Слід додати, що більшість науковців вважають поняття “екологія людини” і “соціальна екологія” однозначними.

Але питання екології людини включають у себе, безумовно, *два аспекти дослідження – біологічний* (людина як біологічний продукт природи, як тваринна істота) і *соціальний* (людина як продукт функціонування суспільства, як суспільна істота). Проблемами охорони здоров'я людей, у тому числі, й з екологічної точки зору, займаються спеціальні науки – **екологічна гігієна, медична екологія, медична географія, валеологія, екологічна токсикологія** та ін.

Таким чином, в соціоекології (екології людини) домінує вивчення соціального, суспільного аспекту взаємодії людства і природи. Так, відомий соціоеколог Д. Маркович відмічає, що “соціальну екологію можна визначити як галузеву соціологію, предметом дослідження якої є специфічні зв'язки між людством і навколишнім середовищем; вплив останнього як сукупності природних і суспільних факторів на людину, а також її (людини) вплив на навколишнє середовище з позиції його збереження для власного життя, як природно-суспільної істоти” (Маркович, 1996, С.61-62).

В соціоекології відокремлюють (за Г. Бачинським) дві сторони предмета науки – теоретичний і прикладний. **Теоретична соціоекологія** досліджує закономірності взаємодії суспільства і навколишнього середовища, розробляє основи її оптимізації й гармонізації. *Прикладна соціоекологія* вивчає, моделює і прогнозує розвиток конкретних соціоекосистем з метою раціонального їх управління і функціонування.

В останні роки відроджується інтерес щодо питання співвідношення соціального та біологічного начал людини, початок якому поклала публікація О. Уілсона “Соціобіологія: новий синтез” (1975 р.), а ще раніше роботи соціал-дарвіністів. Йде пошук нових закономірностей соціального, екологічного та біологічного аспектів розвитку людства. Це своєрідна гуманізація та гуманітаризація екологічних знань призводить до необхідності врахування загальнокультурних сторін розвитку людства. Таким чином, можна сказати,

що зараз формується новий напрямок розвитку екологічної науки – “**екологічна культура**”, а ще у більш широкому розумінні “**екологічна філософія**”. Основними положеннями цієї науки стають ідеї М. Данилевського, К. Леонтєва, які розглядали типи культур як живі природні організми; етнологічна філософія історії Л. Гумільова та ін. Так, наприклад, основна категорія вчення Л. Гумільова – поняття про *пасіонарність* (від грецької – пристрасть). За його думкою, це є нездоланне прагнення людей (свідоме, але частіше несвідоме) до діяльності, яке відрізняється в різних етносах і різних середовищах їх існування. Він вважав розподіл людства на етноси найважливішим фактором його існування, тому що кожний з них (етносів) має своєрідну, сформовану віками специфіку ставлення до довкілля і свою пасіонарність, яка не підкірна людині і яка нею керує, змінює Землю. І відповідно кожному народові (етносу) властиві своя **екологічна психологія**, екологічне мислення. Це можна підтвердити простим, можливо не зовсім науковим, прикладом. Зараз серед широкого кола населення України панує своєрідна психологічна установка, що основним чинником збільшення смертності в країні є нездорова екологічна ситуація, наслідки Чорнобильської аварії (побутова радіофобія прийняла епідемічний характер – будь-яке пирхання у горлі сприймається як результат “чергових негараздів на АЕС”). Й мало хто бачить, що поряд з негативними екологічними чинниками, що безумовно існують, на здоров’я людей впливають, на наш погляд, більш дієві фактори – низький рівень доходів населення, якій ніяк не сприяє покращенню умов життя; традиційна модель харчування, яка ґрунтується на вживанні великої кількості жирів та вуглеводів; зловживання алкоголем та багато інших. Сам спосіб життя основної частки українського населення (його можна назвати протилежним стандартам життя у високорозвинених країнах) свідчить про низький рівень культури збереження власного здоров’я, неповноцінну державну соціальну політику, низький економічний рівень розвитку країни.

Таким чином, для вирішення екологічних проблем окремих народів, етносів, груп населення все більш актуальним стає необхідність врахування не тільки екологічних, соціальних, економічних, а також й етнічних, етичних, психологічних та інших аспектів. Хоча це питання в цілому торкається будь-яких народів світу, особливо важливим воно є для етносів, які в силу специфічних історичних і географічних умов розвивались відносно ізольовано від загальних шляхів розвитку цивілізації. До них можна віднести окремі народи і племена північних регіонів світу, Африки, Амазонії, островів Океанії та ін. Сам спосіб їх існування настільки сильно залежить від природного середовища їх мешкання, що будь-яке втручання в нього, будь-які спроби “цивілізувати” подібні народи призводить до катастрофічних наслідків – або повної втрати їх специфічної культури, або повного, деколи часткового, їх знищення. Про це свідчить історія освоєння Північної Америки (індіанці), Півночі Росії (малочисельні народи Сибіру і Далекого Сходу), багатьох острівних держав, Африки та ін. Наступ техноцивілізації на периферійні ділянки земної кулі призводить до деградації природи, а пристосування до “цінностей сучасної цивілізації” все більш зменшує різноманіття не тільки природних систем, але й різнобарв’я людської культури. Значна частка науковців вважає, що ці народи приречені на вмирання, тому що сучасне людство поки ще не знає ефективних шляхів вирішення **етноекоекологічних проблем**.

Один з способів можливого збереження рідкісних етносів – це створення по суті справи резерватів у районах їх проживання. Але такий підхід є в деякій мірі проявами расизму і фашизму, що не відповідає етично-моральним принципам сучасної цивілізації. Таким чином, процеси економічної і екологічної глобалізації, глобалізації узагальнюючого

способу життя людства стають перешкодою щодо збереження своєрідності і різноманіття окремих елементів антропосфери (цей процес характерний в цілому і для біосфери: збереження дикої природи зараз можливе тільки в резерватах – заповідниках; в цьому аспекті особливості трансформації суспільних і природних процесів мають подібні риси).

Відомий російський вчений-еколог М. Реймерс сформулював **п'ять законів соціальної екології**:

- правила соціально-екологічної рівноваги;
- принципи культурного управління розвитком;
- правила соціально-екологічного заміщення;
- закон історичної (соціально-екологічної) неповерненості;
- закон ноосфери В. Вернадського.

Правило соціально-екологічної рівноваги: суспільство розвивається доки зберігається рівновага між його тиском на середовище і відновленням цього середовища природним і штучним шляхом. У зв'язку з значним ступенем руйнування цього середовища відновлення природних ресурсів і підтримка соціально-екологічної рівноваги вимагають значних матеріальних, трудових і грошових ресурсів. Етап екстенсивного прогресу суспільства повинен закінчитися.

Принципи культурного управління розвитком: релігія, традиції та юридичні закони завжди формували правила поведінки людей в їх взаємовідносинах з природою і в нутрі суспільства. Культура і мораль змінюються відповідно різним етапам існування людства. Морально-релігійні канони поділяли людство на групи. Зростання престижу, як правило, відповідало кількості грошей, релігійної і політичної могутності, ступеню суспільної агресивності. Це все було спрямоване в кінцевому результаті на підтримку рівноваги між суспільством і його середовищем існування. Відставання принципів культурного розвитку від сучасних умов трансформації людства призводить до негативних наслідків, що можуть загрожувати майбутньому існуванню цивілізації взагалі. Український еколог Ю. Злобін вважає, що наша епоха – час великої дисгармонії між зовнішньою культурою, що проявляється в здатності людини створювати великі твори, та внутрішньою культурою, дефіцит якої й викликав глобальну екологічну кризу.

Правила соціально-екологічного заміщення: потреби людини частково є замінними, крім основних потреб фізіолого-психологічного характеру. Способи такого заміщення можуть бути різними. Так, наприклад, на протязі історії існування людства його потреби задовольнялися збиранням і полюванням, скотарством, землеробством, промислом, промисловістю і т. п. Всі ці способи по різному діють на природу і обумовлюються її ж умовами. Кожна домінуюча культура має свій тип господарювання і спроможна змінювати його. Після кожної фази взаємодії з природою суспільство, як правило, не може повернутися на попередню ступінь господарювання, за виключенням катастроф, що призводять до суспільної деградації. Але й така деградація не є поверненням до історичного минулого, а скоріше всього, це є угасання власної, а потім сприйняття нової “імпортової” культури. Таким чином, ці правила стверджують про можливість розвитку нових способів задоволення потреб людства і відповідні нові способи взаємодії людини і природи, серед яких можна знайти і кращі, ніж зараз існуючі.

Закон історичного неповернення: суспільно-економічні формації з їх специфічними взаємовідносинами з природою не можуть змінюватися у зворотньому напрямку, тобто від найвищих стадій розвитку до попередніх, нижчих, хоча окремі елементи соціальних відносин (а також типів господарювання) можуть деколи й повертатися. Наприклад, своєрідне рабство у сталінські часи. Але в цілому загальний процес розвитку суспільства,

як й сама еволюція природи, є незворотними. Це свідчить про неможливість повернення “назад у природу”, що часто панує серед радикальних екологів.

Закон ноосфери В. Вернадського: біосфера неминуче перетвориться у ноосферу, тобто сферу, де розум людини буде грати домінуючу роль. Хаотичний саморозвиток взаємостосунків людства й природи буде замінений розумною стратегією, яка базується на прогнозно-планувальних началах регулювання процесів природного розвитку. Тільки певна гуманізація суспільства, відносно безконфліктне його включення в систему біосфери, яке засноване на використанні лише приросту ресурсів, може спасти людство. *Управляти люди будуть не природою, а у першу чергу собою.*

Головний висновок, який слідує з законів соціальної екології, свідчить про необхідність вдосконалення екологічної культури людства, її адаптації до інтересів природи. **Екологічна культура** – це внутрішня суть людини та взагалі суспільства, що знаходиться “всередині нас” і проявляється в певних діях щодо природи. Екологічна культура виступає регулятором людської діяльності. Вона є своєрідним “кодексом поведінки” людей і всього суспільства по відношенню до природи, тобто екологічна культура є сукупністю **екологічної етики, моралі й поведінки** кожної окремої людини, соціальних груп людей і суспільства в цілому.

Екологічна етика базується на основах *екологічного гуманізму*, який включає в себе любов і відповідальність до природи. Російський еколог А. Горелов сформулював “**золоте правило екології**”: “стався до всієї природи так, як хочеш щоб ставилися до тебе”. Один із засновників екологічної етики, яку ще називають “**етикою Землі**”, О. Леопольд, розумів її як обмеження свободи дії у боротьбі за існування. Відомий гуманіст А. Швейцар визначав екологічну етику, як “безмежну відповідальність за все живе на Землі”.

Екологічна культура та її складова – етика – не можуть виникнути стихійно. Їх потрібне формувати шляхом спеціальних видів діяльності – **екологічної освіти і виховання**. Завдання екологічного виховання – формування **екологічної свідомості** людини. Російський соціоеколог Е. Гірусов зазначає, що екологічна свідомість – це сукупність поглядів, теорій та емоцій, що відображають проблему співвідношення суспільства і природи у напрямку їх оптимального вирішення відповідно до конкретних потреб суспільства та можливостей природи. Екологічна свідомість повинна виконувати *пізнавальну, регулятивну, нормативну, прогностичну і виховну* функції в життєдіяльності суспільства. У матеріалах всесвітньої конференції в Ріо-де-Жанейро (1992) зазначається, що формування екологічної культури населення планети має стати пріоритетним завданням людства.

3. ЕЛЕМЕНТИ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ: СИСТЕМА ЗНАТЬ ПРО ВЗАЄМОДІЮ ПРИРОДИ Й СУСПІЛЬСТВА; ЦІННІСНІ ЕКОЛОГІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ; СИСТЕМА НОРМ І ПРАВИЛ СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ; ВМІННЯ ТА НАВИЧКИ З ЇЇ ВИВЧЕННЯ ТА ОХОРОНИ.

Основоположною передумовою успішного вирішення сучасних екологічних проблем є формування екологічної культури населення і, зокрема, екологічна освіта і виховання підростаючих поколінь.

У філософії культура визначається як специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, в системі соціальних норм і закладів, в духовних цінностях, в сукупності відносин людей і природи, між собою і до самих себе.

Як зазначає Е. В. Гірусов, культуру прийнято визначати через протиставлення її природним явищам, оскільки одним з найважливіших проявів культури є відбиток свідомої діяльності суб'єкта на відміну від природного буття природних тіл. Проте насправді в процесі еволюції суспільства виникає наростаюче їх взаємопроникнення і взаємозумовленість. Культура - це прояв свідомої діяльності, вона характеризує ступінь свободи суб'єкта по відношенню до природної і соціальної необхідності.

Культура в якості соціального явища може бути визначена в найзагальнішому вигляді як спосіб життя людини і суспільства. І в цьому своєму статусі культура являє собою найважливіший компонент і показник рівня розвитку людської цивілізації.

Сучасне суспільство опинилося перед вибором: або зберегти існуючий спосіб взаємодії з природою, що неминуче може призвести до екологічної катастрофи, або зберегти біосферу, придатну для життя, але для цього необхідно змінити сформований тип діяльності. Останнє можливе за умови докорінної перебудови світогляду людей, ломки цінностей в області як матеріальної, так і духовної культури та формування нової - екологічної культури.

Звідси випливає: екологічна культура є органічна, невід'ємна частина культури, яка охоплює ті сторони мислення і діяльності людини, які співвідносяться з природним середовищем. Людина набував культурні навички не тільки і не стільки тому, що перетворював природу і створював свою "штучне середовище". Протягом всієї історії цивілізації він, завжди перебуваючи в тій чи іншій середовищі, навчався у неї. З найбільшим підставою це твердження відноситься і до сучасності, коли прийшов час синтезу соціального і природного начал у культурі на основі глибокого розуміння природи, її самоцінності, нагальної потреби формування у людини шанобливого ставлення до природи як неодмінної умови його виживання.

Тому найважливішим показником рівня культури суспільства слід вважати не тільки ступінь його духовного розвитку, але і те, наскільки впроваджені екологічні принципи в діяльність людей по збереженню та відтворенню природних багатств.

З позиції культурології екологічна культура являє собою компонент культури суспільства в цілому і включає в себе оцінювання засобів, якими здійснюється безпосередній вплив людини на природне середовище, а також засобів духовно-практичного освоєння природи (відповідні знання, культурні традиції, ціннісні установки і т.д.).

Сутність екологічної культури, на думку Б. Т. Лихачова, може розглядатися як органічна єдність екологічно розвиненого свідомості, емоційно-психічних станів і науково обґрунтованої вольовий утилітарно-практичної діяльності. Екологічна культура органічно пов'язана із сутністю особистості в цілому, з її різними сторонами і якостями. Так, наприклад, філософська культура дає можливість людині осмислити і зрозуміти призначення людини як продукту природи і суспільства; політична - дозволяє забезпечувати екологічну рівновагу між господарською діяльністю людей і станом природи; правова - утримує людину в рамках дозволених законами взаємодій з природою; естетична - створює умови для емоційного сприйняття краси і гармонії в природі; фізична - орієнтує людину на ефективний розвиток його природних сутнісних сил; моральна - одухотворяє відносини особистості до природи і т.д. Взаємодія всіх цих культур і породжує екологічну культуру. Поняття "екологічна культура" охоплює таку культуру, яка сприяє збереженню і розвитку системи "суспільство - природа".

Сьогодні ознакою високої культури взагалі та екологічної культури зокрема стає не ступінь відмінності соціального від природного, а ступінь їх єдності. Таким єдністю досягається стабільність і природи і суспільства, що утворюють соціоприродне систему, в

якій природа стає "людською сутністю людини", а збереження природи - засобом збереження суспільства і людини як виду.

Ми визначаємо екологічну культуру як морально-духовну сферу життєдіяльності людини, що характеризує своєрідність його взаємодії з природою і включає в себе систему взаємопов'язаних елементів: екологічна свідомість, екологічне ставлення і екологічну діяльність. В якості особливого елемента виступають екологічні інститути, покликані підтримувати і розвивати екологічну культуру на рівні суспільної свідомості в цілому і конкретної людини зокрема.

Звертаючись до проблеми формування сучасної екологічної культури, видається доречним торкнутися коротенько її історичних коренів.

Великий, якщо не сказати найбільш значимий внесок у дане питання внесли наші вітчизняні філософи в силу того, що їм притаманний в значній мірі став традиційним інтерес до взаємин людини як з його соціальною, так і з природним середовищем. Так, великий російський філософ Н. А. Бердяєв особливо відзначав: всі соціальні зміни в долі людства неодмінно пов'язані зі ставленням людини до природи, звідси крім іншого слід необхідність дослідити генезис екологічної культури на загальнолюдському рівні.

Більш розгорнуто трактував культурно-етичне питання В. С. Соловйов. Він писав, що можливо трояку ставлення людини до зовнішньої природи: страдательное підпорядкування їй в тому вигляді, в якому вона існує, потім тривала боротьба з нею, підкорення її і користування нею як байдужим знаряддям і, нарешті, утвердження її ідеального стану - того, чим вона повинна стати через людину. Безумовно, нормальним і остаточним, підкреслює далі Соловйов, слід визнати тільки третє, позитивне ставлення, в якому людина користується своєю перевагою над природою не тільки для свого, але і для її - природи - піднесення.

Деталізуючи ці світоглядні, пронизані екокультурним лейтмотивом постулати В. С. Соловйова, перший, пасивний, історичний тип екокультури І. П. Сафронов у своїй роботі "Формування екологічної культури вчителя" характеризує як доцивілізаційний. У той період особистість ще не є суб'єктом екологічної культури, оскільки тоді вона була невіддільна від племені, злита з ним. Вже цей вид екологічної культури мав свої етичні принципи, хоча і не усвідомлені, в них уже проявляла себе якась мудрість людини у ставленні до природи. Примітно в зв'язку з цим, що деякі вчені відзначають збереження тих давніх етичних принципів в ряді регіонів світу аж до теперішнього часу. Так, ірокези перед тим як вбити ведмедя вимовляють монолог, пояснюючи, що ними рухає жорстка необхідність, по аж ніяк не жадібність чи прагнення "завдати йому безчестя". Тобто відчуття єдності з природою, так само як і імператив олюднення природи, пройшли випробування часом; від цього імперативу недалекокий й інший, не менш актуальне - "Не убий!".

За страждальним типом екокультури послідував "цивілізаційний", перетворювальний тип, який потім привів до панування над природою і навіть до боротьби з нею. Центральним суб'єктом екологічної культури стає індивід з властивим йому егоцентризмом. Цей процес був цілком природним, об'єктивним, і він не може засуджуватися з позицій сучасної моральності. Наступальне ставлення до природного середовища через перехід від присвоєння готових, природних ресурсів до виробництва за допомогою знарядь праці, через промислову та науково-технічну революцію в загальному плані, через створення "другої" штучної довкілля призвело до нового типу екологічної культури. Цей тип культури, якого людство ще продовжує дотримуватися, в досить помітну мірою ініціюється західноєвропейської філософією, у своїй основі багато в чому егоцентричної. Формується розуміння природи як об'єкта, віддаленого від людини, більше того, що протистоїть йому.

Наростаюче технічне та інтелектуальну могутність індивіда і людства в цілому зрештою привело до підриву стабільності біосфери і до того глобальному екологічному кризи, який ми зараз маємо. На виникає загрозу спочатку вказували видатні, найбільш далекоглядні мислителі. Серед них Н. Ф. Федоров - він дуже виразно і жорстко вказував: світ йде до кінця, цивілізація, експлуатуюча природу, не поновлює її, може призвести тільки до такого підсумку. На початку другої половини ХХ ст. колективні дослідження вчених на підставі тривожних об'єктивних даних підтвердили це попередження. Так, учасники знаменитого Римського клубу в доповіді "Межі зростання" (1972 р) констатували, що при збереженні темпів наростаючого збільшення світового населення паралельно з високими темпами виробництва, забрудненням навколишнього середовища і виснаженням природних ресурсів до середини ХХІ ст. настане глобальна катастрофа.

З світоглядної точки зору і з позиції культури ці прогнози витримані в душі екологічного песимізму. Звичайно, такий культурний імператив є тупиковим. Духовний песимізм взагалі характерний для кризових, перехідних ситуацій, в надрах яких з неминучістю закономірно зароджуються і інші тенденції, в тому числі і в сфері культури.

У нас цікавить області - людина і навколишнє його соціальна і природне середовище - відбувається становлення прогресивного сучасного типу екологічної культури, який деякі авторитетні фахівці справедливо оцінюють як "гуманістичний (ноосферний) тип". Цей новий тип екологічної культури хоча і з великими труднощами і різною мірою, але неухильно і досить впевнено охоплює всі її основні підсистеми: екологічні, соціальні і виробничі відносини, екологічне мислення, екологічну діяльність, екологічні громадські інститути і, нарешті, особливо важливе для нас - екологічна освіта і виховання.

Тут також дуже важливо відзначити і підкреслити: становлення гуманістичного типу екологічної культури неможливо без істинної демократизації суспільства, без перетворення в цьому напрямку соціальних відносин, без всеохоплюючої гуманізації відносин між людьми, між країнами і народами, без гуманізації всього світового співтовариства. Цьому процесу немає альтернативи.

Звертаючись до екологічно орієнтованим соціальним і виробничим відносинам, слід сказати, що ці поняття, втім, як і інші категорії і поняття екологічної культури, ще не достатньо устоялися і мають різні тлумачення. Однак цілий ряд тенденцій у цій області в достатній мірі очевидні і загально визнані. Якщо взяти матеріально-виробничі аспекти екологічної культури другої половини ХХ ст., то не можна не бачити зародження, а потім і активного впровадження екологічно шадних, зберігаючих способів виробництва, насамперед у промисловості (хімічної, нафтовидобувній і переробній, військової, атомної та ін.) , створення різноманітних очисних систем, зростання уваги до безвідходного виробництва, його замкнутим циклам, застосування біотехнологій, використання екологічно чистих джерел енергії, початок виробництва обладнання для екологічного захисту, створення спеціальних служб контролю за якістю навколишнього середовища. В умовах здійснення всіх цих заходів складається і розвивається культура життєдіяльності людини, тобто сучасна екологічна культура.

Очевидні серйозні зрушення і в соціально-політичних сферах, супроводжуючих становлення нового типу екологічної культури. Вищі законодавчі та виконавчі державні органи приділяють все більшу увагу екології. Зміцнюється юридична база екологічних відносин, почали функціонувати багато національні і міжнародні екологічні організації та установи, у тому числі і наділені владними повноваженнями. Широкий розвиток отримали всілякі екологічні рухи і партії, представники яких у ряді країн зайняли ключові пости в державних структурах. Цілком припустимо констатувати наявність професійного

відношення до проблеми "людина - суспільство - природа" в засобах масової інформації. Можна навести чимало інших свідчень соціальної переорієнтації суспільства, що відбулися в даній області за останні десятиліття.

Як вже було сказано, неодмінною ознакою високої екологічної культури є наявність певних моральних і правових норм. Тут важливу роль набуває формування відповідальності як здатності до свідомого та самостійного прийняття особистістю певних зобов'язань перед природою, суспільством, колективом, самим собою і готовністю звітувати за їх втілення в життя, нести покарання у вигляді юридичних, адміністративних, моральних санкцій з боку суспільства, почуття провини, докорів сумління зі свого боку, оскільки дефіцит відповідальності перед майбутнім є одним із витоків кризової екологічної ситуації.

На думку І. Т. Суравегиной, екологічна відповідальність вбирає в себе всі істотні ознаки як соціальної, так і моральної відповідальності. А враховуючи, що категорія відповідальності пов'язана з категорією свободи, у людини завжди є вибір вчинити так чи інакше по відношенню до природного середовища, іншій людині, самому собі. Відповідальність як особистісне якість розвивається в онтогенезі поступово в результаті взаємодії індивіда з соціальним оточенням.

У науковій літературі зазвичай виділяють дві сторони в системі екологічної культури: матеріальну (всі форми взаємодії суспільства з природою і результати цієї взаємодії) і духовну (екологічні знання, уміння, переконання, навички). І. П. Сафронов становить екологічну культуру суспільства як систему діалектично взаємопов'язаних елементів: екологічних відносин, екологічної свідомості та екологічної діяльності.

У змісті екологічних відносин виділяють два структурних елементи: соціально-екологічні відносини, які складаються між людьми в штучному середовищі їх проживання і побічно впливають на природне середовище проживання людей і реально-практичні відносини, які включають, по-перше, відносини людини безпосередньо до природному середовищі проживання, по-друге, відносини в матеріально-виробничих сферах людської життєдіяльності, пов'язаних з процесом привласнення людиною природних сил, енергії і речовини, і, по-третє, відносини людини до природних умов свого існування як суспільної істоти.

Екологічна діяльність характеризується як інтегративну поняття, що охоплює різні види людської діяльності як у матеріальній, так і в ідеальній сферах, пов'язані з пізнанням, освоєнням, перетворенням і збереженням природного середовища. Розглянемо цей аспект більш докладно.

Поняттям "екологічна діяльність" в найбільш узагальненому вигляді охоплюються розглядаються в певному аспекті різні види людської діяльності в матеріально-практичній і теоретичній сферах, в тій чи іншій мірі відносяться до вивчення, освоєння, перетворенню і збереженню природного середовища.

Таким чином, це, з одного боку, найбільш велика область людської діяльності, а з іншого - та область, яка лежить в основі вихідного, первинного життєзабезпечення людини. Абсолютно ясно, що людина займалася екологічною діяльністю з самого свого виникнення на Землі. Вона послідовно видозмінювалася відповідно до етапами розвитку екологічної культури в цілому і, таким чином, в даний час повинна відповідати новому типу екологічної культури, всім її підсистемам і насамперед сучасному рівню екологічного мислення.

У практичному плані екологічна діяльність - це виробнича діяльність людини із преосвітніми і природоохоронними цілями, тобто природокористування. В ідеалі культурне природокористування має слідувати принципам нового екологічного мислення, найсучаснішим науковим розробкам, строгим природоохоронним юридичним нормам і,

грунтуючись на них, грамотно впливати на виробничу діяльність, передбачаючи можливі негативні наслідки.

З захисними нормами екологічної діяльності тісно пов'язані більш загальні правила екологічної поведінки, які згідно з новим типом екологічної культури повинні пунктуально відповідати гуманістичній етиці.

Все більшого значення останнім часом в області екологічної діяльності набуває розробка її теоретичних основ. У сучасних умовах однаково високі вимоги пред'являються як до загальної концепції природокористування, так і до системи знань з прикладним його дисциплін, а також їх впровадження в практику.

У соціальному відношенні неоціненна значимість масової суспільної діяльності, спрямованої на захист і відтворення природних ресурсів.

Ще одним важливим аспектом, які входять у коло екологічної культури особистості, є проблема виховання та освіти екологічної культури особистості. Це зміст, на думку Б. Т. Лихачова, будується на наступних підставах.

Однією складовою є власне екологічні та пов'язані взаємодіючі з ними знання, які виступають базисом, фундаментом адекватного ставлення людини до екологічних проблем. Інший фундаментальної змістовної складової частиною екологічної культури, формує морально-естетичне ставлення до дійсності, є емоційно-естетична культура. І нарешті, екологічна культура особистості немислима поза її діяльнісно-практичного відношення до дійсності. Всі вищезазначені складові утворюють єдине зміст процесу становлення нового екологічного мислення. В даний час рівень екологічного мислення в різних країнах і в різних областях діяльності, звичайно, неоднаковий. Однак можна з великою мірою впевненості стверджувати, що в масовій свідомості екологічний стиль мислення впевнено закріпився і вже сьогодні став його органічною складовою.

Розвиток нового екологічного мислення як центральної підсистеми екологічної культури пов'язане з усвідомленням безперспективності і, більше того, згубності орієнтації на панування перетворювального типу, технократичного стилю мислення, заснованого на агресивному ставленні до природи, на вірі в безмежність її ресурсів, на нерозумінні, що біосфера виснажена багатоміліардною експлуатацією, що вона потребує відновлення і що людина відповідальна за неї рівно так само, як і за самого себе.

Екологічне мислення вимагає відмови від егоїстичних споживчих установок, орієнтованих на узколічностні небудь вузькогрупові інтереси, на досягнення сьогохвилинних цілей і матеріальних вигод, коли не беруться до уваги не тільки якість природного середовища і благополуччя майбутніх поколінь, а й елементарна забезпеченість ближнього. Навпаки, сучасне екологічне мислення повинно бути демократичним, ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, орієнтованих на історичну перспективу, а не на сьогоднішній корисливий інтерес.

Важливою складовою нового типу мислення є його звернення до глибокого, серйозного осмислення екологічної ситуації в світі, необхідності залучення для екологічних потреб досягнень науково-технічної революції, в тому числі найвищих технологій.

У той же час, напевно, не можна не помічати тієї обставини, що масовій свідомості все ще не вистачає загостреного сприйняття кризового стану як природного, так і соціального середовища проживання людини. Люди ще занадто часто обмежуються локальними успіхами природоохоронної практики, бувають задоволені не більше ніж стерпним екологічним благополуччям.

У заключному документі Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р) програмі "Порядок денний для ХХІ століття", був зроблений висновок про життєву необхідність переходу людства до сталого розвитку.

Осмислення специфіки сталого розвитку починається з засвоєння того, що в центрі такого розвитку знаходиться людина, яка має невід'ємне право на здорове і плідне життя, що охорона навколишнього середовища реально повинна стати найважливішим елементом процесу сталого розвитку, що суспільство перейде до Коеволюційний способу взаємодії з природою, коли зусилля колективного розуму будуть спрямовані на те, щоб забезпечити безпеку людства в усіх відношеннях і реалізувати прагнення людини до особистого і соціального благополуччя.

Для досягнення цих цілей необхідно активізувати весь потенціал культури, провести радикальну, гуманістичну переорієнтацію всієї системи її цінностей, повною мірою розкрити неминущу значимість природи для людського існування.

Для підтримки нового типу екологічної культури суспільство потребує спеціальних соціальних інститутах в широкому розумінні даного наукового терміна. Насамперед, це наукові та управлінські установи та підприємства екологічного профілю. Далі, це соціальні інститути, діяльність яких набагато більші безпосередньо природоохоронних завдань, але які тим не менш чинять на них постійне і сильний вплив. Серед таких - засоби масової інформації, від яких значною мірою залежать формування масової екологічної свідомості, виконання освітньої функції, що є найважливішим фактором формування екологічної культури в цілому. Тому, мабуть, активну участь у просвітницькій роботі засобів масової інформації викладачів вузів і шкіл, аспірантів і студентів - їх професійний і моральний борг. Соціальні інститути, в тій чи іншій мірі зайняті проблемою взаємодії суспільства і природи, - той "механізм", який підтримує і розвиває екологічну культуру суспільства.

4. ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК СКЛАДОВА ГАРМОНІЙНОГО, ЕКОЛОГІЧНО БЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА.

Природне середовище було, є і буде незмінним партнером людини в їх повсякденному житті. Ми черпаємо із скриньки природи всі наші багатства. Природа, її краса і велич залишаються нашим головним скарбом, нашою святинею, якій невідвладні час, мода...

Екологічна культура – культура всіх видів людської діяльності, так чи інакше пов'язаних з пізнанням, освоєнням і перетворенням природи; складається із знання та розуміння екологічних нормативів, усвідомлення необхідності їх виконання, формування почуття громадянської відповідальності за долю природи, розробки природоохоронних заходів та безпосередньої участі в їх проведенні.

Екологічна культура – складова частина світової культури, якій властиве глибоке і загальне усвідомлення важливості сучасних екологічних проблем у житті і майбутньому розвитку людства. Свідоме засвоєння й оволодіння екологічною культурою має розпочинатися ще з дитинства, одночасно з засвоєння положень загальної культури.

НЗ покликані виховувати молодь у дусі любові до рідної природи, охорони навколишнього середовища.

НЗ – початкова ланка формування екологічної культури, екологічного мислення, засвоєння екологічних знань.

У неї ще не сформовані стійкі погляди, переконання, інтереси. Тому завдання викладача – сформувати мислення та екологічну культуру кожного вихованця, навчити

молоде покоління жити за законами природи, домогтися, щоб почуття особистої відповідальності за все живе на Землі, турбота про збереження природи стали рисами характеру кожної людини.

Навчання екології має бути активним, цікавим, раціональним, максимально наближеним до життя, а у навчальному матеріалі не повинно бути перенасиченості психічною інформацією, яку діти неспроможні належним чином сприйняти.

В.О.Сухомлинський стверджував, що сама по собі природа не розвиває і не виховує. Залишивши дитину наодинці з нею, годі сподіватись, що вона під впливом навколишнього середовища стане розумною, глибоко морально, непримиренною до зла.

Тільки активна взаємодія з природою здатна виховувати найкращі людські якості.

Екологічна культура молоді охоплює:

- знання про взаємозв'язки в природі та усвідомлення людини як її частини;
- розуміння необхідності берегти навколишнє середовище;
- уміння і навички позитивного впливу на природу;
- розуміння естетичної цінності природи ;
- негативне ставлення до дітей, що завдають шкоди природному середовищу.

Свідоме і бережливе ставлення кожної людини до природи можливе тільки при наявності екологічної культури, широких екологічних знань, які повинні формуватись, починаючи з дитинства. Знання екологічних норм, закономірностей розвитку природи, знайомства з загадковим світом тварин, рослин, з особливостями їх поведінки, проблемами, які виникають в їх житті, дуже часто з вини людини, дадуть можливість кожному відчути особисту відповідальність за майбутнє природи.

Метою екологічної культури, виховання є формування системи наукових знань, поглядів, переконань, які закладають основи відповідального ставлення до навколишнього природного середовища.

Зміст навчально - виховної роботи в цьому напрямі полягає у розкритті перед молоддю багатогранної цінності природи.

Успіх екологічного виховання значною мірою залежить від урахування ряду педагогічних вимог. При реалізації вимог екологічного виховання необхідний комплекс таких методичних засобів і прийомів, щоб вивчення природи, будь-яке спілкування з нею залишало в пам'яті вихованців глибокий слід, обов'язково впливало б на почуття і свідомість.

Саме такий вплив справляють ігри, вікторини, екскурсії, народні прикмети, екологічні досліди, тому їх розглядають як важливу умову ефективного формування екологічної культури в дітей .

Успіх екологічного виховання великою мірою залежить від врахування ряду педагогічних вимог.

У вчених – педагогів поки що не склалося єдиної думки в питанні, які саме умови сприяють ефективному засвоєнню дітьми екологічних знань та вихованню їх на основі екологічної культури. На думку педагогів, головною умовою успішного формування екологічної культури є вміння поєднання навчального матеріалу екологічного змісту із практичною діяльністю дітей у природному середовищі.

У психологічній та педагогічній літературі обґрунтовані загальні положення щодо процесів сприймання і засвоєння знань, виховання молоді певного віку. Психологи відзначають, на різних етапах свого життя люди по різному усвідомлюють і сприймають навколишнє. До того ж кожен володіє йому одному притаманними особливостями пізнавальної діяльності, емоційного життя, волі характеру, поведінки. Кожна людина

потребує індивідуального підходу на основі вивчення і врахування психологічних особливостей формування його особистості.

Тому для досягнення позитивних результатів в екологічній освіті і вихованні важливо брати до уваги як і вікові, так і індивідуальні особливості, риси характеру, ставлення до навчання, потреби і здібності кожної людини. Лише за цієї умови вихователь зможе забезпечити свідоме і повноцінне сприйняття навчального матеріалу, вибрати у неї правильне відношення до навколишнього середовища, сформувати екологічну культуру.

НЗ відкриває неабиякі можливості для цього, бо саме тут закладаються підвалини інтелекту, структура мислення, а природна допитливість молоді та щирий інтерес до оточення створюють надзвичайно сприятливі умови для екологічного виховання.

Вивчення педагогічних умов екологічного виховання здійснюється на основі ознайомлення з теоретичними даними з наукових джерел, узагальнення передового педагогічного досвіду та власного досвіду роботи

Це зокрема, такі вимоги:

- комплексний підхід до вивчення природи, з використанням міжпредметних зв'язків;
- врахування вікових, індивідуально-психологічних особливостей вихованців;
- організація безпосередньої діяльності по охороні та поліпшенню природного середовища своєї місцевості під час навчальної та суспільнокорисної праці;
- вибір оптимальних норм, методів і прийомів екологічного виховання;
- вплив вчителів на вихованців власним прикладом бережливого, дбайливого ставлення до навколишнього середовища;
- єдність дій усього колективу НЗ в екологічному вихованні молоді.

Таким чином, екологічне виховання молоді має ряд специфічних особливостей, а його розвиток повинен відповідати комплексу педагогічних вимог.

Людина та природа — поняття взаємопов'язані та взаємозалежні, адже людство існуватиме доти, доки існуватиме природне середовище. Створюючи загрозу природі, ми загрожуюмо самим собі. В. Сухомлинський писав із цього приводу: «Поняття «природа» — єдине ціле. У цьому своя гармонія та постійність, взаємозв'язки та залежності; вона — джерело буття й суть буття, вона єдина й нерозривна з людиною. Кожний з нас — природа, що стала людиною. Людина доти могутня й непереможна, доки вірна законам природи — пізнаним і непізнаним, не нею встановленим... Активно впливати на природу, але залишатись її сином, бути вінцем її творіння та володарем її сил, по-синівському бережливо ставитись до неї — ось яку позицію нам треба займати у процесі взаємодії з природою...». Настав час керуватись у наших діях правилами екологічного гуманізму, основна ідея якого: людина є лише часткою Природи та Космосу, із законами та силами яких вона повинна рахуватись. Що ж таке «екологія»? Наука про навколишнє середовище, оселю, людину, її взаємодію із цим середовищем і шляхи забезпечення умов для її життя. Однак це не тільки наука. Це світорозуміння, яке включає в себе і свідоме ставлення до всього суцього, і його активний захист. Екологічне виховання у школі слід починати з молодшого шкільного віку. Спочатку діти вчать помічати прекрасне та незвичне навколо себе, учаться спостерігати, милуватись природою, посилено охороняти природу, не шкодити їй, робити довкілля чистішим. Важливий аспект психологічної підготовки підростаючого покоління у сфері екологічного виховання — формування почуття співпричетності, відповідальності; розуміння необхідності піклування про природу; готовність жити у злагоді з природою й у відповідності до її законів. Метою такого виховання є усвідомлення масштабів екологічної кризи, знання й розуміння причин і наслідків негативного впливу людства на природне середовище, формування нового типу мислення, вироблення нових ідей зі збереження

довкілля, посильна практична діяльність, спрямована на виявлення нагальних проблем і покращення стану природного середовища. На жаль, у навчальних програмах на вивчення тем екологічного спрямування відводиться досить мало часу, отож, більше уваги даним темам можна приділити в позакласній роботі. Тут поле фантазії необмежене:

- створення молодіжної організації чи груп, котрі проводитимуть діяльність із метою поліпшення екологічного стану навколишнього середовища;
- проведення годин спілкування з природою;
- написання віршів про красу рідного краю;
- проведення інтегрованих занять екологічного змісту («Подорож у природу» тощо);
- проведення ігор для малюків (наприклад, «Формування екологічної культури»);
- святкування Всесвітнього Дня Землі (22 квітня);
- участь у конкурсах «Пізнай свій рідний край», «Екологічними стежинами» тощо (виставки робіт учнів із неживого природного матеріалу, конкурси творів про природу та її збереження, поетичні конкурси на кращий вірш чи пісню про природу, конкурси малюнків чи фотографій, захист творчих звітів, розробки сценаріїв свят, уроків чи інших заходів, анкетування; складання рефератів тощо);
- проведення рейдів з очищення ставків, джерела, що протікає неподалік від школи;
- проведення агітаційно-роз'яснювальної роботи (про шкідливість спалювання опалого листя, неприпустимість винищування первоцвітів тощо);
- проведення анкетування населення з питань покращення екологічного стану довкілля;
- проведення уроків і бесід з екологічного виховання;
- вивчення правил поведінки на природі;
- проведення екологічних ігор, захистів рефератів і проектів покращення стану природного середовища;
- організація виставок учнівських робіт, малюнків, творів, віршів, пісень.

Щоб екологічне виховання дало належний результат, воно має бути організоване належним чином, відповідати певним вимогам. Робота повинна бути цілеспрямованою, учні мають розуміти, для чого вони виконують певне завдання та яким має бути результат. Важливість і потрібність виконуваної діяльності дає учням відчуття потреби діяти, задоволення кінцевим результатом, причетності до вирішення глобальних проблем, готує до продуктивної праці в різних галузях виробництва, до свідомого самотійного життя у злагоді з природою. Виховна ефективність екологічної діяльності зростає за тієї умови, коли учні є не лише виконавцями, а й її організаторами. Саме тому треба давати більше творчих завдань, котрі вирішуються колегіально, у співпраці, спонукають до пошуку об'єктів впливу, до раціоналізаторських ідей і розв'язання проблем. Метою кожного вчителя з екологічного виховання є:

- виховувати любов і повагу до природи;
- спонукати до збереження неповторної краси рідного краю;
- формувати почуття відповідальності за стан природного середовища;
- сприяти розвитку творчих здібностей учнів;
- учити самотійно мислити, знаходити раціоналізаторські рішення поставленої проблеми;
- навчати бачити красу навколо себе, розвивати почуття прекрасного;
- формувати почуття дбайливого ставлення до навколишнього середовища;
- формувати активну життєву позицію.

5. ШЛЯХИ ТА НАПРЯМКИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ.

Екологічна ситуація, яка склалася в світі, настійно вимагає швидкої перебудови мислення людства і кожної конкретної людини, формування екологічної свідомості і екологічної культури. У зв'язку з цим екологічна освіта і екологічне виховання стають новим пріоритетним напрямком педагогічної теорії і практики. Відповідно Національна доктрина розвитку освіти у 21-му столітті одним із ключових питань системи освіти розглядає питання екологічного виховання.

У цій системі особливе місце належить школі - найважливішій ланці становлення особистості.

Одним із найважливіших завдань сучасної школи є підвищення екологічної грамотності молоді, озброєння їх навичками економного, бережливого використання природних ресурсів, формування активної, гуманної позиції у ставленні до природи.

У системі екологічного виховання виділяють такі основні напрямки:

1. Політичний. Його важливим методологічним принципом є положення про відповідність пануючих в суспільстві відносин між людьми та пануючого в ньому ставлення до природи, що випливає з основного закону соціальної екології. Цей напрямок сприяє формуванню екологічної свідомості та екологічної культури та наукового підходу до оцінки як конкретних екологічних проблем в різних соціально-політичних системах, так і характеру самих цих систем.

2. Природничо-науковий. В його основі лежить наукове розуміння нерозривної єдності суспільства та природи. Суспільство нерозривно пов'язане з природою як своїм походженням, так і існуванням. У соціальному плані суспільство пов'язане з природою за допомогою виробництва, без якого воно не може існувати. Природа створює потенційні умови для задоволення людиною своїх матеріальних та духовних потреб.

Вивчення закономірностей, за якими протікають процеси енергетичного та речовинного обміну в оточуючому природному середовищі, і узгодження з ними виробничої діяльності є однією з найголовніших умов запобігання глобальній екологічній катастрофі.

3. Правовий. Екологічні знання, переростаючи в переконання та дії, повинні тісно поєднуватись з активною участю індивіда в дотриманні ним самим та оточуючими норм природоохоронного законодавства, в яких повинні бути відбиті загальносуспільні інтереси.

Цей напрямок тісно пов'язаний з формуванням екологічної відповідальності, і не лише правової, а й моральної.

4. Морально-естетичний. Сучасна екологічна ситуація вимагає від людства нової моральної орієнтації у відносинах з природою, перегляду певних норм поведінки людини в оточуючому природному середовищі.

У морально-естетичному напрямку екологічного виховання розглядається і проблема ставлення до природи як абсолюту краси, відповідальності за її збереження перед нинішнім та майбутніми поколіннями.

5. Світоглядний. Екологічне виховання не може бути ефективним, не формуючи відповідним чином основ світогляду.

Організація навчально-виховного процесу щодо екологічного виховання орієнтована на розвиток:

§ афективної сфери діяльності (здатність відчувати, співпереживати, емоційно реагувати);

§ когнітивного мислення (самостійність мислення, вироблення активної життєвої позиції, самостійність у здобутті наукових знань про світ);

§ діяльній сфері особистості (оволодіння учнями різноманітними способами творчої діяльній)
Виділяється три основні підходи:

1. Створення особливого простору навчальної та позакласної діяльній, в якому учень здійснює суб'єктивне відкриття екологічних законів, явищ, закономірностей, засвоює механізм здобуття нових знань. Учень має можливості творчої участі у процесі оволодіння новими екологічними знаннями, формування пізнавальних інтересів і творчого екологічного мислення.

2. Ігровий підхід – це створення особливого простору навчальної діяльній, в якому учень готується до вирішення життєво важливих проблем і реальних складнощів, "переживаючи" ці ситуації й способи їх розв'язання в навчальному процесі.

3. Стратегічний підхід – це створення особливого простору навчальної діяльній в якому учень вчиться самостійно аналізувати екологічні ситуації.

Ціннісне ставлення до природи формується у процесі екологічного виховання і виявляється у таких ознаках:

- усвідомлення функцій природи в житті людини, самоцінності природи; - почуття особистої причетності до збереження природних багатств, відповідальності за них;

- здатність особистості гармонійно співіснувати з природою;

- поводитися компетентно, екологічно безпечно;

- критична оцінка споживацько-утилітарного ставлення до природи, яке призводить до порушення природної рівноваги, появи екологічної кризи; - вміння протистояти проявам такого ставлення доступними способами; - активна участь у практичних природоохоронних заходах;

- здійснення природоохоронної діяльній з власної ініціативи; - посилене екологічне просвітництво.

Ціннісне ставлення до природи і сформована на його основі екологічна культура є обов'язковою умовою сталого розвитку суспільства, узгодження економічних, екологічних і соціальних чинників розвитку і в навчальних закладах реалізується через:

- екологічні гуртки, об'єднання, товариства охорони природи, екологічні агібригади, екологічні табори;

- науково-дослідну та пошукову роботу; - виховну роботу екологічного спрямування;

- проведення масових форм природоохоронної роботи, в тому числі і практичного спрямування щодо озеленення, благоустрою території навчального закладу та інше.

Згідно з сучасними вимогами, ще в початковій школі спрямовують світогляд учнів на цілісність і тісний взаємозв'язок рослинного і тваринного світу між собою та компонентами і явищами неживої природи та поглиблюють цю роботу в середніх та старших класах.

Спланувавши тематику екскурсії, прогулянок, дозвілля, відпочинку, вчитель географії може організувати учнів не тільки на вивчення і засвоєння теоретичних інформацій, а й на виконання доступних їхньому вікові практичних природоохоронних завдань. Такими, наприклад, можуть бути: догляд за зеленими насадженнями на території навчального закладу та квітами в приміщенні, підгодівля зимуючих птахів, виготовлення й розвішування штучних гніздівель, догляд за класним /шкільним/ куточком живої природи тощо.

Велика роль у формуванні знань і навичок з екології досягається навчальними закладами безпосередньо через залучення молоді до гурткової роботи еколого-натуралістичного спрямування та участі в різноманітних заходах як форми організації

позашкільної освіти. Мережа гуртків екологічного спрямування має важливе значення для формування екологічного світогляду підростаючого покоління.

Майбутнє нашої планети та нашого життя – це молоде, підростаюче покоління, а отже, наші перспективи залежать від виховання молодого покоління здатного співіснувати в гармонії з природою, берегти та відтворювати її скарби. Адже існування людства залежить від природного середовища. Кожен з нас – це частина природи. Саме тому, перспектива екологічного виховання в навчально-виховному процесі значно зростає.

Головна мета екологічного виховання – формування свідомої особистості, яка зможе зрозуміти значущість знань про природу, навколишнє середовище та буде готовою до ініціативної, творчої діяльності щодо збереження та відтворення екологічного балансу навколишнього середовища. В результаті тривалої педагогічної практики можемо сказати, що аби екологічне виховання дало позитивний результат, процес виховання має бути організоване належним чином та відповідати вимогам, меті та завданням, які ми ставимо перед собою та учнями.

Питання для самоконтролю студентів:

1. Пояснити роль екологічного виховання як розвиток волі, почуття, рис характеру, що проявляються в етичному ставленні до навколишнього середовища.
2. Визначити умови формування екологічного світогляду, мислення та культури.
3. Дати визначення поняттю «екологічна культура».
4. Охарактеризувати елементи екологічної культури.
5. Описати шляхи на напрямки формування екологічної культури.

ЛЕКЦІЯ 4

ТЕМА: НАВЧАЛЬНА РОБОТА З ЕКОЛОГІЇ.

1. Мета, завдання та функції виховної роботи з екології.
2. Шляхи і напрями навчальної роботи екологічного спрямування.
3. Національний характер змісту екологічного виховання.
4. Можливості етноекології у формуванні активної життєвої позиції молоді.
5. Робота екологічних гуртків, факультативів, проведення консультацій.
6. Вивчення передового педагогічного досвіду.

1. МЕТА, ЗАВДАННЯ ТА ФУНКЦІЇ ВИХОВНОЇ РОБОТИ З ЕКОЛОГІЇ.

Екологічна освіта та виховання необхідно розглядати як два тісно взаємозалежних ланки в цілісному процесі розвитку екологічної культури особистості. Специфіка процесу виховання пов'язана з впливом на духовну сферу особистості і оперированим системою понять «цінності відношення – діяльність», специфіка процесу екологічної освіти пов'язана з впливом на «рацію», інтелект, що формуються свідомість і оперування системою «свідомість мислення - знання діяльність».

Екологічна освіта має такими особливостями, як актуалізація ідеї про нерозривний зв'язок фізичного і духовного життя людини з природою; розгляд екологічних проблем в системі глобальних проблем сучасності; спрямованість на цілі охорони навколишнього середовища: збереження

генофонду біосфери, збереження гігієнічних і естетичних переваг навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів.

Екологічне виховання - складова частина морального виховання, тому під екологічним вихованням треба розуміти єдність екологічної свідомості та поведінки, гармонійного з природою. На формування екологічної свідомості впливають екологічні знання і переконання. Екологічні уявлення формуються на уроках природознавства, а так само в процесі позакласної роботи з екологічної освіти і виховання в класі та у групі продовженого дня. Виховання, засноване на розкритті конкретних екологічних зв'язків, допоможе учням засвоювати правила і норми поведінки в природі, які будуть усвідомленими і осмисленими переконаннями кожного учня.

Мета екологічного виховання - це формування дбайливого ставлення до навколишнього середовища, яке будується на базі екологічної свідомості.

Все це вимагає дотримання моральних та правових принципів природокористування та пропаганду ідей його оптимізації, активну діяльність з вивчення, охорони і захисту природи своєї місцевості. Ця мета досягається в групі продовженого дня рішенням в єдності наступних завдань: освітніх - формування системи знань про екологічні проблеми сучасності та шляхи їх вирішення; виховних - формування мотивів, потреб і звичок екологічно доцільної поведінки та діяльності, здорового способу життя; розвиваючих - розвиток системи інтелектуальних та практичних умінь з вивчення, оцінки стану і поліпшення навколишнього середовища своєї місцевості; розвиток прагнення до активної діяльності з охорони навколишнього середовища: інтелектуального, емоційного, морального.

Визначаючи сутність екологічного виховання можна виділити:

1. Особливості цього процесу:

а) ступінчастий характер:

- формування екологічних уявлень;
- розвиток екологічної свідомості та почуттів;
- формування переконань у необхідності екологічної діяльності;
- вироблення навичок і звичок поведінки в природі;
- подолання в характері споживацького ставлення до природи;

б) тривалість;

в) складність;

г) стрибкуватість;

д) активність;

2. Значення психологічного аспекту, який включає в себе:

а) розвиток екологічної свідомості;

б) формування відповідних потреб, мотивів і установок особистості;

в) вироблення моральних, естетичних почуттів, навичок і звичок;

г) виховання стійкої волі;

д) формування значущих цілей екологічної діяльності.

Зміст екологічного виховання включає в себе систему норм, які впливають з ціннісних орієнтацій. Система цінностей виходить з розуміння унікальності і самоцінності природи. При цьому людина розглядається як частина природи, а при характеристиці природи підкреслюється її багатостороння цінність для людини. Умовою екологічного виховання виступає організація взаємозалежної наукової, моральної, правової, естетичної та практичної діяльності учнів, спрямованої на вивчення і поліпшення

відносин між природою і людиною. Критерієм сформованості дбайливого ставлення до навколишнього середовища є моральна турбота про майбутні покоління.

Таким чином, екологічне виховання - це засіб утворення у свідомості молодших школярів реалістичних знань про навколишній світ, заснованих на чуттєвому досвіді. Ці знання необхідні для формування матеріалістичного світорозуміння. Відсутність у дітей знань, вірно відображають дійсність, призводить нерідко до утворення у них різних забобонів і забобонів. Неправильне уявлення часто служить причиною недоброзичливого ставлення дітей до тварин. Це не тільки завдає шкоди природі, але і негативно діє на психіку дітей, ожорсточує їх. виправити наявні неправильні уявлення значно важче, ніж утворити правильні.

Успіх в екологічній освіті та вихованні молодших школярів багато в чому залежить від того, якою мірою вчитель та вихователь спонукає інтерес, прагнення глибше пізнати навколишній світ і вдосконалюватися у всіх видах екологічної діяльності.

На перших етапах найбільш доцільні методи, які аналізують і коректують сформовані у молоді екологічно ціннісні орієнтації, інтереси і потреби. Використовуючи досвід спостережень і природоохоронної діяльності, вчитель у ході бесіди з допомогою фактів, цифр, суджень може викликати емоційні реакції у учнів, формує в них особисте ставлення до проблеми.

На етапі формування екологічної проблеми особливу роль набувають методи, що стимулюють самостійну діяльність учнів. Завдання спрямовані на виявлення протиріч у взаємодії суспільства і природи, на формування проблеми і народження ідей про шляхи її вирішення з урахуванням концепції досліджуваного предмета.

Стимулюють навчальну діяльність дискусії, сприяючи прояву особистого ставлення учнів до проблем, знайомству з реальними місцевими екологічними умовами, пошуку можливостей їх вирішення.

На етапі теоретичного обґрунтування способів гармонійного впливу суспільства і природи вчитель звертається до розповіді, який дозволяє представити наукові основи охорони природи в широких і різнобічних зв'язках з урахуванням факторів глобального, регіонального, локального рівнів.

У нових природничих курсах більшу увагу приділяють таким методам навчання, як моделювання екологічних ситуацій морального вибору, які узагальнюють досвід прийняття рішень, формують ціннісні орієнтації, розвивають інтереси і потреби, уявний експеримент, природознавчий практикум. Активізується потреба у вираженні естетичних почуттів і переживань творчими засобами (малюнок, розповідь, вірші тощо).

Мистецтво дозволяє компенсувати переважне число логічних елементів пізнання. Властивий мистецтву синтетично підхід до дійсності, емоційність особливо важливі для розвитку мотивів вивчення та охорони природи.

Гра у виховному процесі - це саме життя, образна модель життєвих ситуацій, проекція на природний процес життєдіяльності дитини. Граючи, разом зі своїми однокласниками в групі продовженого дня дитина набуває різноманітний досвід взаємодії з навколишнім світом; виконує цілком конкретну природоохоронну роботу; засвоює правила поведінки в навколишньому середовищі; стає добрим, чуйним, чуйним на чужу біду. Гра збагачує особистий досвід дитини прикладами позитивної взаємодії з навколишнім середовищем. Це вкрай важливо в сучасній ситуації, що надає дитині нескінченна безліч негативних прикладів.

Прагнучи викликати в школярів емоційні реакції, показати непривабливість безвідповідальних дій, вчитель використовує приклад і заохочення. Покарання - це крайня,

виняткова міра впливу на учнів. Якщо дані методи виховання будуть використовуватися на потрібному етапі навчання, з урахуванням психологічної підготовленості учнів і з урахуванням природних умов, то вчитель може сформулювати екологічно грамотну і виховану особистість (Цветкова 1994: 265).

Щоб навчити дитину бачити навколо себе контрасти, співпереживати і розмірковувати, використовуються екологічні казки.

Велике виховно-освітнє значення мають екскурсії і прогулянки по екологічній стежці. Екологічна стежка - це різновид «навчальних стежок природи», які стали активно створюватися в останні роки. Мета створення такої стежки - навчання дітей на прикладі конкретних природних об'єктів, спілкування з природою, виховання дбайливого ставлення до неї. На прогулянках з екологічної стежки дітей вчать фіксувати гарний краєвид, самотньо стоїть деревце і потім, прийшовши до групи, зробити замальовку і скласти розповідь по своєму малюнку. Велике значення в екологічному вихованні дітей надається проведенню спостережень на прогулянці. Ця робота не тільки розвиває спостережливість дітей, але й спонукає їх робити висновки про ті чи інші явища, що відбуваються в живій і неживій природі, розвиваючи логічне мислення і розмовну мову дитини. Дітям екскурсії по екологічній стежці приносять велику радість і задоволення, тут закладається любов до природи.

Любити природу може лише той, хто її знає і розуміє, хто вміє бачити її. Щоб людина навчилася цього, прищеплювати любов до природи треба з самого раннього дитинства. При взаємодії з навколишнім середовищем у молоді розширюється кругозір, купуються нові знання, виховуються духовні, моральні і вольові якості, такі, як дружба і взаємодопомога, взаємна довіра, наполегливість, витримка, колективізм. Розвиваються рухові навички і зміцнюється здоров'я, вивчаються правила поведінки в навколишньому природно-предметному світі. Щоб сформулювати у молоді свідоме відношення до природи, необхідно продумано використовувати навколишнє природне і предметне середовище, показувати взаємозв'язок рослин і тварин із зовнішніми умовами, їх пристосованість до середовища проживання, залежність життя і стану організму від впливу зовнішніх фактів, діяльності людини.

2. ШЛЯХИ І НАПРЯМИ НАВЧАЛЬНОЇ РОБОТИ ЕКОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ.

Основною метою екологічного виховання є розвиток цілісної особистості, небайдужої до проблем рідного краю, здатної практично вирішувати екологічні проблеми.

Зміст екологічної освіти має складний склад, засвоєння якого вимагає не тільки класною, але й великої позакласної роботи. Позакласна робота визначається педагогами як діяльність, яка виконується в час і на основі інтересу і самодіяльності учнів. Позаурочна діяльність спрямована на досягнення певних результатів, які від учнів розумової роботи, подолання певних труднощів. При визначенні змісту позакласної роботи необхідно виходити з таких принципів, як зв'язок з життям, з проблемами, які вирішує країна, область, район, відповідність змісту позакласної роботи віку учнів, особливостями їх розумового розвитку та інтересів.

Одним із завдань позакласної роботи з екологічного виховання є розширення обсягу інтересу школярів до природи, формування його стійкості і спрямованості до всього в природі і про природу, до охорони природного середовища.

Для того, щоб позакласні заняття були цікаві і не втомлювали доцільно передбачити і зміну видів діяльності: пізнавальна, ігрова, творча, трудова, дослідницька. Позакласна робота дає можливість залучати молодь до проведення дослідницької діяльності в природі. Виховання любові до природи має йти через практичне застосування знань про неї.

В основі побудови позакласних занять з екологічною спрямованістю лежать такі цільові установки:

- формування цілісного уявлення про природний і соціальному оточенні як середовищі життя, праці та відпочинку людини;
- розвиток уміння сприймати оточуючих світ за допомогою органів почуттів і пізнавального інтересу й здатність до причинного поясненню при аналізі фактів і явищ навколишньої дійсності;
- навчання методам пізнання навколишнього світу;
- виховання естетичного і морального ставлення до середовища життєдіяльності людини, вміння вести себе в ній відповідно до загальнолюдськими нормами моралі.

Ефективність формування екологічної культури__ у процесі навчальної роботи досягається, якщо:

забезпечується формування екологічної свідомості, знань і досвіду діяльності щодо збереження природи; реалізація комплексних завдань екологічного виховання: освітні, виховні та оздоровчі.

Краєзнавчий принцип в позакласній роботі з формування екологічної культури є провідним. Дослідження школярами реального життя в процесі позакласної роботи, екологічне краєзнавство дає матеріал для обговорення різноманітних життєвих ситуацій у природному середовищі, особливо поведінки людей, де результат не відповідає бажаному. Це дозволяє вчитися на майбутнє, змінювати мети своєї діяльності, приймати рішення відповідно до переконаннями. Природничо-наукові знання у своїй обґрунтовують оптимальні способи поведінки і дій в навколишньому середовищі.

Велика роль позакласної роботи в залученні молоді до самостійної роботи, яку вони можуть проводити відповідно з тією швидкістю засвоєння, яку вона більш властива, що робить більш продуктивним процес становлення особистості. При цьому учень може звернутися до експерименту, короткочасного і довготривалого спостереження, дослідженню зв'язків людини з природою протягом тривалого терміну з фіксацією на фотоплівці, в малюнках, схемах та інших документах. Все це робить дослідження природного середовища і його охорони привабливими і цікавими. Формування екологічної культури молоді можливе лише за умови взаємозв'язку різних типів і видів діяльності. Різноманітна діяльність дає можливість оволодіти глибокими знаннями про зв'язки людини з природою, побачити екологічні проблеми в реальному житті, навчитися найпростішим умінням з охорони природи. Різноманітна діяльність реалізується у всіх типах позакласних занять: індивідуальних, групових, масових.

Індивідуальні заняття передбачають виконання спостережень як окремих видів рослин, тварин, грибів і т.д., так і природних співтовариств, розташованих в околицях школи, про взаємний вплив людини і живої природи. В індивідуальних заняттях найцінніші ті спостереження, висновки про значення живих організмів у життя, про оцінку їх стану на обстежуваній території і породжують бажання своєю працею поліпшити навколишнє середовище людини: озеленити вулицю, очистити ділянку лісу від сушняка, підгодувати птахів взимку. Індивідуальна робота тісно пов'язана з долученням молоді до читання і обговорення книг і статей у журналах про охорону природи.

Програма екологічного гуртка повинна відображати всі аспекти змісту екологічної освіти:

- науково-пізнавального;
- ціннісного;
- нормативного;
- практично-діяльнісного.

Різноманітні види позакласної роботи в екологічному гуртку взаємно доповнюють один одного, збагачуючи процес навчання і виховання молоді. У формуванні екологічної культури величезну роль грають масові заняття: свята, рольові ігри на екологічні теми.

Таким чином, така робота створює умови для набуття досвіду прийняття екологічних рішень на основі отриманих знань і згідно зі сформованими цінностями підходами і орієнтаціями: як і прокласти стежку, обладнати стоянку; чи варто прикрашати машини дикорослими рослинами; як ходити по луці, лісі, як ставитися до їхніх живих мешканців; як вести себе в природі, якщо зустрінеться дика тварина.

3. НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ЗМІСТУ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ.

Національний характер змісту екологічної освіти та виховання відображає один з напрямків міжнародної стратегії дій в галузі освіти з проблем навколишнього середовища і виражається у широкому й активному використанні здобутків етнопедagogіки, народних традицій, елементів календарної обрядовості, фольклору з метою виховання у дітей шанобливого ставлення до природи.

Головна мета національного виховання – набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді, незалежно від національної приналежності, рис громадянина Української держави, розвиненої духовності, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури.

Мета національного виховання конкретизується через систему виховних завдань, що є загальними не тільки для усіх виховних закладів, а й для всього суспільства в цілому:

- забезпечення умов для самореалізації особистості відповідно до її здібностей, суспільних та власних інтересів;
- відхід від уніфікації в процесі виховання, від орієнтації на “усередненого” вихованця;
- формування національної свідомості і людської гідності, любові до рідної землі, родини, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати;
- виховання правової культури: поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки, знання та дотримання законів;
- забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, старших, культури та історії рідного народу;
- формування мовної культури, оволодіння і вживання української мови;
- виховання духовної культури особистості та створення умов для вільного формування нею власної світоглядної позиції;
- утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, милосердя, патріотизму, доброти та інших добродійностей;
- культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, індивідуальної свободи, глибокого зв'язку з природою, толерантності, поваги до жінки, любові до рідної землі;

- формування почуття господаря й господарської відповідальності, підприємливості та ініціативи, підготовка дітей до життя в умовах ринкових відносин;
- забезпечення повноцінного розвитку дітей і молоді, охорона й зміцнення їх фізичного, психічного та духовного здоров'я;
- формування соціальної активності та відповідальності особистості через включення вихованців у процес державотворення, реформування суспільних стосунків;
- забезпечення високої художньо-естетичної культури, розвиток естетичних потреб і почуттів;
- вироблення екологічної культури людини, розуміння необхідності гармонії її відносин з природою;
- прищеплення глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю;
- спонукання вихованців до активної протидії проявам аморальності, правопорушенням, бездуховності, антигромадській діяльності.

Виховання дітей і молоді у будь-якому регіоні України в кінцевому рахунку переслідує одні й ті ж стратегічні педагогічні цілі, ґрунтується на одних і тих же принципах і теоретико-методологічних засадах. Разом з цим, у процесі виховання враховуються регіональні й етнографічні особливості.

Принципи національного виховання

- Єдність національного і загальнолюдського – формування національної свідомості, любові до рідної землі і свого народу; оволодіння українською мовою, використання всіх її багатств і засобів у мовній практиці, прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, традицій і звичаїв народів, що населяють Україну, оволодіння надбаннями світової культури;
- природовідповідність виховання – врахування у процесі виховання багатогранної і цілісної природи людини, вікових та індивідуальних особливостей дітей, учнівської та студентської молоді, їх психологічних, національних і релігійних особливостей;
- культуровідповідність виховання – органічний зв'язок з історією народу, його мовою, культурними та прогресивними родинно-побутовими і релігійними традиціями, з народним мистецтвом, традиціями і культурами інших народів світу, забезпечення духовної єдності, наступності та спадкоємності поколінь, зв'язок виховання з життям;
- активність, самодіяльність і творча ініціатива учнівської молоді, поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів, утвердження життєвого оптимізму, розвиток навичок позитивного мислення;
- демократизація виховання – розвиток різноманітних форм співробітництва і встановлення довір'я між вихователями і вихованцями, повага до суверенітету особистості дитини, розуміння її запитів та інтересів;
- гуманізація виховання – пріоритет завдань самореалізації особистості вихованця, створення умов для вияву обдарованості і талантів дітей, формування гуманної особистості, щирої, людяної, доброзичливої, милосердної;
- безперервність і наступність виховання – досягнення цілісності і наступності у вихованні, перетворення його у процес, що триває впродовж усього життя людини; нероздільність навчання і виховання, що полягає в їх органічному поєднанні, підпорядкуванні змісту навчання і виховання формуванню особистості;
- єдність навчання і виховання – розвиток і формування особистості, опанування нею національної і світової культури здійснюється як єдиний процес, що передбачає набуття

знань, вироблення ставлень та цінностей, які в кінцевому рахунку обумовлюють світогляд та ідеали людини;

- диференціація та індивідуалізація виховного процесу – врахування у виховній роботі рівнів фізичного, психічного, соціального, духовного, інтелектуального розвитку вихованців, стимулювання активності, розкриття творчої індивідуальності кожного;

- гармонізація родинного і суспільного виховання – організація педагогічного всеобучу батьків, об'єднання і координація виховних зусиль усіх суспільних інституцій.

4. МОЖЛИВОСТІ ЕТНОЕКОЛОГІЇ У ФОРМУВАННІ АКТИВНОЇ ЖИТТЄВОЇ ПОЗИЦІЇ МОЛОДІ.

Етнічна екологія як наукова дисципліна появилась у другій половині 70-х років ХХ століття і межує з етнографією, екологією людини (соціальною екологією), має спільні теми дослідження з етнічною географією, етнодемографією, етнічною антропологією.

Головним завданням етнічної екології є вивчення особливостей використання етносами природного середовища і їх вплив на це середовище, традицій раціонального природокористування, закономірностей формування і функціонування етноекосистем.

Акцент робиться на вивченні адаптації етноспільноти до навколишнього середовища. Культура розглядається як механізм, за допомогою якого така адаптація здійснюється. За допомогою культури одиниці спільноти не тільки пристосовуються до того чи іншого природного середовища (екологічної ніші), але й певною мірою змінюють це середовище, витворюючи "культурні ландшафти".

Особлива заслуга в розробці положення „культура як механізм адаптації індивіда зокрема та етноспільноти в цілому до навколишнього середовища” належить Е.Маркаряну. На думку вченого, адаптація – це здатність системи до самозбереження за принципом зворотного зв'язку відповідно до умов середовища проживання. Відбувається це за принципом культурних мутацій – виникнення в середині культури, що відповідно до певних причин перестала задовольняти потреби суспільства у регулюванні відносин із зовнішнім середовищем, системи інновацій. Е.Маркарян зазначає: "Якщо інновації привласнюються соціальною системою, то вони в тій або іншій формі стереотипізуються і закріплюються культурною традицією". У культурі закріплюються лише ті інновації (моделі поведінки, світовідчуття, світосприйняття), котрі спроможні адаптуватися саме в цьому навколишньому середовищі. З огляду на висловлені думки, адаптація - це процес соціокультурної перебудови суспільства.

Етноекотологія прагне розглядати етнос, етнокультуру, людину, її діяльність та середовище проживання певного етносу як єдину складну систему, що постійно розвивається. Ідеями етнокультурної адаптації індивіда до природного та соціального середовища наскрізь пройняті і дослідження етнопедогогів (теоретиків і практиків), котрі прагнуть виробити стратегію і тактику сучасного виховання, обов'язково використовуючи досвід попередніх поколінь щодо розв'язання цієї актуальної проблеми.

Сьогодні вітчизняна педагогічна наука не має досліджень комплексного плану, в яких би етнос, природа, культура, мова поставали саме в цілісному процесі взаємовпливів і, ставлячи в центр уваги Людину, бачили її в органічній єдності з нацією і державою в сфері не лише фізичного світу, а й духовного, цивілізаційного, культурного.

До уваги науковців і педагогів-практиків ми пропонуємо авторську програму "Віночок", побудовану на засадах етнопедогогіки, етноекотології, етнопсихології, етнолінгвістики, етнофілософії. Віночок, як один із етносимволів української спільноти, в

нашому дослідженні постає як історично зумовлена і створена самим народом сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної практики, що спрямовані на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, у процесі якої засвоюється духовна і матеріальна культура нації, формується національна свідомість, досягається духовна єдність поколінь.

Беручи до уваги, що виразом справжньої сутності індивіда є виховний ідеал і прагнення до нього, тобто мета життя і шлях до неї, етика і мораль (у нашому випадку – віночок і стрічки). У запропонованій програмі вони виступають у цілісності індивідуального і суспільного, одиничного і загального, глобального і локального.

В сучасних умовах можливість виживання людської цивілізації в значній мірі залежить від розуміння, вміння, бажання кожного жителя планети Земля зберегти здоровим навколишнє природне середовище. Враховуючи неспроможність нашої цивілізації щодо збереження здорового життя на Землі, то, мабуть, доцільно запозичити в наших пращурів науку гармонії людини і природи. Ця філософія вироблялася віками, заповнювала плоть і кров наших предків, тому й збереглася в підсвідомості представників етноспільноти, у знаках, символах, кодах. Вона являла собою чітко оформлену систему, результатом засвоєння якої був сформований образ світу. Цілеспрямоване спотворення вітчизняної історії, філософії, культури як способу буття спільноти призвело до перекручування структурних елементів системи, втрати значної частини складових програми формування образу світу. Сучасна екологічна бездуховність, екологічні злочини в певній мірі також пояснюються тим, що основні принципи поведінки наших пращурів були проігноровані. В той же час їх вірування були найтісніше пов'язані з природою довкілля. Людина хотіла бути з природою в найкращих стосунках, бо розуміла, що в усьому залежить від неї.

5. РОБОТА ЕКОЛОГІЧНИХ ГУРТКІВ, ФАКУЛЬТАТИВІВ, ПРОВЕДЕННЯ КОНСУЛЬТАЦІЙ.

Природа – могутнє джерело пізнання, яке через спілкування розкриває людині свої таємниці й робить її більш чутливою до навколишнього світу. Людина – частина природи, потяг до всього живого закладений у ній від самого народження, та чи не найяскравіше виявляється в дитячому віці.

Екологія – наука про взаємини живих організмів один з одним і з навколишнім середовищем. Але в нашій дійсності екологія – це не просто наука, це новий світогляд. Людина – не головна дійова особа, а особлива, розумна, але все таки тільки частина природи. Необхідно допомогти дітям усвідомити реальне положення людини, як біологічного вигляду, що існує на нашій планеті нарівні з іншими, не менш значущими. Люди повинні дотримуватись законів природи і змінити своє споживче відношення до неї на визнання її самоцінності. Охороняти природу необхідно не тому, що вона «наше багатство», а тому, що вона самоцінна, людина не може існувати без природного оточення, а ось природа без людини – може. От чому потрібно формувати у дітей систематичні екологічні знання, а не зводити пізнання до біологічних і географічних термінів.

Сучасний НЗ є першою сходинкою збагачення дітей знаннями про природне і соціальне оточення, знайомство з загальною, цілісною картиною світу та формування науково – обґрунтованого, морального й естетичного ставлення до нього.

Екологічна освіта та виховання – одне із актуальних завдань сьогодення і шляхи його вирішення слід шукати негайно. Екологічне виховання передбачає перш за все, формування у дитини емоційного, бережливого ставлення до об'єктів природи, здатності бачити їх красу,

а не детальні біологічні знання особливостей кожного виду рослин і тварин. У дошкільному навчальному закладі формуються перші уявлення про навколишній світ, про живу і неживу природу, про ставлення до природи, що виявляється у конкретній поведінці на емоційному рівні.

МЕТА ГУРТКОВОЇ РОБОТИ: усвідомлення нерозривної єдності світу природи і людини, розуміння причинно-наслідкових зв'язків у навколишньому світі, формування первинних понять про шляхи творення свого здоров'я, формування початку екологічного світогляду і культури молоді.

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ: При здійсненні екологічного виховання необхідно дотримувати інтегрований підхід. Він припускає взаємозв'язок дослідницької діяльності, музики, образотворчої діяльності, фізичної культури, гри, театральної діяльності, літератури, моделювання, художньої праці. Тобто здійснює екологізацію різних видів діяльності.

Гармонійний розвиток особи в цілому і екологічне виховання зокрема спирається на систему знань. Ця система включає елементарні знання про біосферу, ноосферу, суть речей і явищ (жива природа – рослини, тварини, людина і нежива природа), про екологічний простір, здоров'я, життя, смерть, рух – основні початки природознавства. Особливе значення в цій системі займають знання про людину, як частини природи, як найрозумнішої істоти, від якої в значній мірі залежить її збереження.

Щоб знання перейшли в споживчо-мотиваційну сферу особистості, необхідно зробити засвоєння цих знань емоційно забарвленими радістю від зустрічі з природою, відчуттям причетності, єднання з нею, емпатією, любов'ю до рідної землі, прагненням глибше пізнати природу, відчуттям відповідальності перед нею.

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ РОБОТИ ГУРТКА:

1. *Виховання гуманного ставлення до природи.*
2. *Формування системи екологічних знань та уявлень про природу.*
3. *Розуміння самоцінності природи.*
4. *Усвідомлення себе, як частини природи.*
5. *Виховання шанобливого відношення до всіх, без виключення видів, незалежно від наших симпатій і антипатій.*
6. *Розуміння взаємозв'язку і взаємозалежності в природі.*
7. *Розвиток вміння бачити і відчувати красу, привабливість кожного елемента довкілля, милуватися і захоплюватись ним. Підведення до розуміння неповторності і краси навколишнього світу.*
8. *Навчання азам екологічної безпеки.*
9. *Формування уміння раціонально використовувати природні багатства.*
10. *Формування емоційно-позитивного відношення до навколишнього світу.*
11. *Включення в посильну еколого – зорієнтовану діяльність.*

До головних завдань факультативних курсів належать:

- закріплення й розвиток інтересу учнів до певної галузі знань або виду практичної підготовки;
- розвиток навичок самостійної праці в процесі проблемного та пошукового викладання матеріалу;
- підготовка до сприйняття сучасних наукових ідей;
- поглиблення та осучаснення шкільного курсу біології

Особливості факультативного навчання:

- факультативні заняття не є обов'язковими для всіх учнів;
- до групи з вивчення факультативних курсів учні зараховуються за бажанням; під час комплектування груп не передбачаються відбіркові іспити або тестування;
- до групи для вивчення факультативних курсів можуть входити учні паралельних класів;
- кожен факультативний курс має бути завершеним модулем;
- перелік факультативних курсів затверджується з урахуванням побажань учнів та реальних можливостей школи.

Факультативні заняття не тотожні спецкурсам, бо не є обов'язковими для всіх учнів, не потребують поточного оцінювання знань, можуть проводитися протягом кількох тижнів, чверті. Зміст факультативних курсів може варіюватися з огляду на пізнавальні інтереси учнів, новітні досягнення науки тощо.

Теоретичне вивчення проблеми та практика викладання дають змогу визначити *переваги диференційованого навчання засобами факультативів*:

- це гнучка форма диференціації, що дає змогу повніше відображувати у змісті освіти останні досягнення науки, техніки, культури;
- факультативи поглиблюють і роблять стійкішими й цілеспрямованими інтереси до діяльності в певній галузі;
- у процесі навчання на факультативних заняттях створюються умови для реалізації індивідуального підходу й вивчення інтересів школярів у динаміці — від моменту виникнення до сформованості;
- факультативні заняття стимулюють формування в школярів знань із питань певної наукової галузі, задовольняють навчальні, пізнавальні та професійні інтереси, розширюють кругозір;
- динамічність цієї форми диференціації навчання ґрунтується на добровільності вибору факультативних курсів, можливості вибору нового факультативу для продовження навчання;
- диференціація навчання на основі факультативних курсів дає змогу варіювати зміст, методи та організаційні форми навчання, спрямовані на розвиток особистості, застосовувати різноманітні засоби впливу на учнів для формування й розвитку в них інтересу до певного виду діяльності, ефективно адаптувати ці курси до індивідуально-типологічних особливостей;
- факультативи формують професійно необхідні в тій чи іншій сфері діяльності вміння застосовувати здобуті знання на практиці, сприяють свідомому виборі професії;
- вони можуть бути успішно адаптовані до культурних регіональних особливостей, можливостей матеріальної бази школи.

За змістом і структурою факультативні курси зазвичай поділяють на чотири основні групи:

1. поглибленого розгляду окремих питань змісту основних навчальних предметів, часто з посиленням практичної спрямованості. Ці факультативи в цілому зберігають структуру основного курсу й вивчаються в органічному зв'язку з ним;
2. розгляду фундаментальних понять сучасної науки, які не відображені в навчальних програмах і мають різноманітні прикладні аспекти;

3. гуманітарно-естетичної спрямованості;
4. різні інтегровані курси.

За тематичною спрямованістю серед факультативних курсів біологічного циклу виокремлюють такі основні групи:

- фізіологічного профілю («Фізіологія рослин», «Фізіологія сільськогосподарських рослин», «Життя рослин», «Фізіологія тварин», «Фізіологія вищої нервової діяльності»);
- гігієнічного профілю («Основи гігієни та санітарії», «Особиста гігієна», «Основи медицини» тощо);
- міждисциплінарні еколого-природоохоронного профілю («Людина й природа», «Охорона природи», «Краєзнавство», «Основи лісового господарства», «Основи екології та охорони природи», «Природа й цивілізація»).

6. ВИВЧЕННЯ ПЕРЕДОВОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСВІДУ В ГАЛУЗІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ.

Педагогічний досвід — сукупність знань, умінь і навичок, здобутих учителем у процесі навчально-виховної роботи.

Він є важливим елементом загальної культури педагога, в якій відображаються знання, вміння, навички та індивідуальні риси його особистості, постійно розвиваючись, збагачуючись протягом усієї педагогічної діяльності. Оновлюваність педагогічного досвіду зумовлена постійними змінами у практичній педагогічній діяльності та освітніх надбаннях педагога.

Педагогічний досвід учителя є підґрунтям, на якому зростає його педагогічна майстерність. Водночас він є і джерелом розвитку педагогічної науки. Це своєрідний пробний камінь під час експерименту, перевірки істинності теорій, концепцій, прогнозів тощо. Аналіз результатів експериментальної роботи, тобто спеціально організованого педагогічного досвіду, дає змогу довести істинність чи неправомірність теоретичного знання, перевірити оптимальність рішень, вірогідність прогнозів та ін.

Здобуті під час навчання у вищих педагогічних закладах знання тільки у шкільній практиці стають гнучкими і глибокими, оптимізуючи педагогічні дії вчителя. У процесі педагогічної діяльності досвід осмислюється, оновлюється, спираючись на психолого-педагогічну науку. Активізує і вивчення чужого досвіду, порівняння його з власним.

Педагогічний досвід повинен виражатися в технології навчально-виховного процесу, виявленні взаємозалежності його компонентів.

Передовий педагогічний досвід — творче, активне засвоєння і реалізація вчителем у практичній діяльності засобів і принципів педагогіки з урахуванням конкретних умов, особливостей дітей, учнівського колективу і особи вчителя.

Передусім він спрямований на розв'язання актуальних проблем навчально-виховного процесу школи, зокрема на сучасному етапі — використання комп'ютерної техніки у навчальному процесі, формування правової культури школяра, виховання підприємливості молодшої людини та ін. Для передового педагогічного досвіду характерною є новизна, яка виокремлює його з маси позитивної діяльності педагогів. Досвід можна вважати передовим тільки за умови, що він забезпечує високі результати навчально-виховної діяльності вчителя, які мають бути не випадковими, а наслідком застосування продуманої системи навчання й виховання.

Важливим його показником є стабільність. Це означає, що результативність навчання і виховання мають бути перевірені часом. Перспективність передового педагогічного досвіду передбачає, що він «працює» й у практичній діяльності інших педагогів, його можна поширювати, втілювати в життя.

Розрізняють передовий педагогічний досвід новаторський і зразковий.

Новаторському досвіду властиві оригінальність, новизна. Досвід педагога-новатора, що має експериментальний характер, називають дослідницьким. Якщо йдеться про вдосконалення форм, методів, засобів навчання і виховання на основі творчого їх використання, то такий досвід називають раціоналізаторством.

Зразковий досвід — це сумлінна діяльність учителя, який уміло використовує досягнення педагогічної науки, методичні рекомендації вчених, методистів, досвід інших педагогів, і на цій основі його навчально-виховна робота є зразком для інших.

Передовому вчителю властиві науково-педагогічне мислення, яке характеризується здатністю:

- аналізувати виховні явища в сукупності, взаємозв'язку та взаємозалежності;
- простежувати генезу впливу педагогічних взаємодій і впливів;
- співвідносити педагогічну дію з цілями і результатами навчання й виховання;
- охоплювати всі типи і способи мислення;
- аналізувати і синтезувати педагогічні явища, розрізняти педагогічну істину й помилки;
- відмовитися від усталених шаблонів і стереотипів, шукати і знаходити нові оцінки, узагальнення, підходи, дії;
- використовувати нові ідеї в практичному і творчому пошуку;
- виявляти мислительну гнучкість і оперативність;
- співвідносити тактичні й стратегічні дії.

Школа повинна стимулювати пошук учителів, які працюють творчо. По-перше, її має очолювати добре підготовлений керівник, здатний створити в педагогічному колективі творчий настрій, здоровий морально-психологічний клімат, сприятливі матеріально-технічні, санітарно-гігієнічні умови праці. По-друге, для організації творчої діяльності педагогічного колективу необхідна відповідна теоретична і практична підготовка вчителів, озброєння їх методикою творчих пошуків.

По-третє, потрібен вибір суспільне значущої для школи і посильної для педагогічного колективу теми, чіткість і ясність мети й завдань творчого пошуку для всього колективу і для кожного педагога зокрема, раціональний розподіл і кооперація праці. По-четверте, слід забезпечити вільний час педагогам через раціональну організацію їхньої праці та звільнення від невласних їм функцій. По-п'яте, має існувати система стимулювання педагогічної творчості кожного вчителя і педагогічного колективу.

Вивчення, узагальнення і поширення передового педагогічного досвіду

Передовий педагогічний досвід фіксують у процесі внутрішнього шкільного контролю на педагогічних читаннях, конференціях тощо. Щоб він став надбанням масової практики, його потрібно вивчати й узагальнювати. Педагогічна наука пропонує таку етапність вивчення педагогічного досвіду.

Визначення педагогічної проблеми та об'єкта вивчення. На цьому етапі формулюють тему досвіду, обґрунтовують її актуальність, формують групу для його вивчення.

Попереднє вивчення досвіду. Цей етап передбачає попереднє ознайомлення з об'єктом досвіду через відвідування навчальних занять, бесіди з педагогами, попереднє вивчення

шкільної документації. Виходячи з цього, визначають ідеї передового досвіду, уточнюють методи його вивчення.

Теоретична підготовка. Особам, які вивчають передовий досвід, треба знати теоретичні та методичні положення з цієї проблеми, вже розроблені в педагогічній науці та практиці. Це дасть змогу визначити ступінь новизни досвіду, з'ясувати педагогічні умови, які забезпечують його результативність.

Основне вивчення досвіду. На цьому етапі збирають емпіричний матеріал, вивчають окремі ланки навчально-виховного процесу, проводять контрольні зрізи. Зібраний матеріал класифікують на типовий і випадковий, відтак його систематизують та узагальнюють.

Визначення провідних педагогічних ідей досвіду. Аргументуються і підкріплюються емпіричним матеріалом вихідні теоретичні положення, сформульовані на етапі теоретичної підготовки. У процесі систематизації та узагальнення досвіду саме вихідні теоретичні положення є основою визначення провідних його ідей, вироблення методичних рекомендацій щодо вирішення досліджуваної проблеми. Дається оцінка перспективності цього досвіду.

Під час вивчення передового педагогічного досвіду розкривають його авторів, технологію — сукупність методів педагогічної діяльності, особливість їх співвідношення та взаємодію, що забезпечують бажаний результат і визначають педагогічну майстерність автора досвіду. Важливо чітко визначити критерії передового педагогічного досвіду, які дадуть змогу розглядати його не як випадкове явище, а як систему діяльності, а також умови формування досвіду, що допоможе зробити висновок про можливість його відтворювати. Необхідно визначитися і щодо засобів вивчення передового педагогічного досвіду, шляхів його поширення та популяризації.

У практиці склалися такі форми й методи втілення передового досвіду:

- відкриті уроки та інші заняття;
- усні повідомлення результатів вивченого, узагальнення передового педагогічного досвіду у виступах педагогів у школі, на нарадах, курсах, семінарах представників народної освіти;
- письмові повідомлення результатів вивченого, узагальнення передового педагогічного досвіду у формі методичних листів, методичних розробок, статей у газетах і журналах, видання брошур, монографій, збірників матеріалів конференцій і семінарів;
- наочно-демонстраційна популяризація передового педагогічного досвіду — організація виставок, спеціальні стенди при методкабінетах та ін.

Дієвість передового педагогічного досвіду забезпечує органічна взаємодія педагогічної науки та шкільної практики, яка застерігає вчителів від можливих випадковостей і помилок у пошуках нових методів навчання та виховання.

Педагогічне співтовариство з особливим зацікавленням знайомиться з доробком В. Сухомлинського, В. Шаталова, М. Гудзик та інших.

Наводимо деякі гуманістичні поради-заповіді В. Сухомлинського педагогам-практикам.

Що найважливіше в учительській праці? Знати дитину. Легше любити увесь світ, ніж одну дитину. Виховання лише тоді стає реальною силою, коли воно ґрунтується на вірі в дитину. Діти повинні приносити зі школи радість. Жодна дитина не повинна відчувати, що вона невдаха, що вона нездібна. Без здійснення сподівань не можна уявити собі правильного виховання дітей. Без заохочення неможливе просування вперед.

Покарання — не сила, а слабкість вихователя! Сила в свідомості, а не в страху! Не допускайте окрику: «сильні» засоби свідчать про ваше безсилля; їм, важким дітям, бракує

головного — турботи, ласки, доброти. Дайте їм це — і вони перестануть бути важкими. Якщо хочеш, щоб дитина була чесною, не замикай від неї на замок те, що для неї є привабливим. Чим би не вабив дітей вогник, яким є для них учитель, у цій приваблюючій силі завжди є найголовніше — єдність духовного життя вчителів і учнів. У сто разів більше потрібно знати, ніж ви сповіщаєте учням.

Поганий учитель підносить істину, хороший вчить її знаходити. Чим більше знатимуть учні про те, що не передбачено програмою, тим цікавішою стане для них ця наука. Творча праця, захоплення улюбленою справою — найвірніший шлях до серця дитини. Школа стає справжнім осередком культури лише тоді, коли в ній панують чотири культури: культ Батьківщини, культ Матері, культ книги і культ рідного слова.

Згідно з ідеями учителя математики В. Шаталова всі діти талановиті, всі діти — без винятку! — здатні успішно оволодіти шкільною програмою. Вчитель повинен допомогти учневі усвідомити себе особистістю, пробудити потребу в пізнанні себе, життя, світу, виховати в нього почуття людської гідності, складова якого — усвідомлення відповідальності за свої вчинки перед собою, товаришами, школою, суспільством.

Характерною особливістю досвіду В. Шаталова є: виділення доз навчального матеріалу, які охоплюють головне, істотне в ньому, навчання школярів алгоритмів виконання навчальних завдань, широке залучення їх до самостійного виконання навчальних завдань у школі й удома, оперативний контроль за засвоєнням навчального матеріалу всіма учнями класу.

Позитивне у цьому досвіді — намагання виділити в навчальному матеріалі найістотніші елементи. Проте слід мати на увазі, що прагнення до скорочення термінів вивчення навчального предмета за рахунок концентрування уваги тільки на головних моментах змісту, без певного зіставлення їх з допоміжними елементами знань, без здійснення учнями самої операції виділення в матеріалі найістотнішого, може призвести до зниження розвиваючого впливу навчання, якщо не використовувати спеціальних засобів. Саме таким засобом є система самостійної роботи з розв'язування задач. Проте надто великий обсяг задач з математики і фізики може знизити інтерес учнів до інших предметів.

Учитель хімії М.Гудзик головним принципом системи вважає подання нового матеріалу «великими порціями». Тому планування ним кожної теми з хімії передбачає уроки-лекції, уроки-семінарські заняття, уроки узагальнення і систематизації знань, уроки захисту творчих завдань, уроки-практикуми.

Урок-лекція складається з трьох частин. Спершу коротко (без деталізації) викладається навчальний матеріал (до 7 хв.). Відтак — головна частина (до 30 хв.), в якій учитель уже вдруге й детальніше пояснює той самий матеріал, інструктує учнів щодо індивідуального його вивчення. У заключній частині (5—8 хв.) він утретє повертається до нового матеріалу, підводячи підсумки та пропонуючи необхідну літературу для опрацювання.

Головне завдання уроку-семінарського заняття — самостійне вивчення учнями навчального матеріалу різного рівня складності, що забезпечується трьома програмами (програма А — на рівні творчого використання; програма В — відтворення здобутих знань на продуктивному рівні, вміння застосовувати їх за аналогією; програма С — репродуктивне відтворення знань, застосування їх за зразком). Програми учні обирають самостійно. На уроці практикується групова форма роботи. У процесі виконання завдань учні користуються підручником, власними конспектами лекцій, у разі потреби звертаються за консультацією до вчителя. Наприкінці уроку-семінару вчитель проводить самостійну роботу.

На уроці-заліку узагальнюється і систематизується засвоєний матеріал. Між предметне узагальнення і систематизація знань здійснюється на уроці захисту творчих завдань. Такі уроки проводяться після вивчення великих розділів з хімії, біології, фізики, географії та інших суміжних дисциплін. Тематичні творчі завдання до цих уроків учні отримують заздалегідь. Над їх розв'язанням працюють групами. На уроці із повідомленням про виконану роботу виступає керівник групи. Учитель підсумовує обговорення даного варіанту розв'язання завдання. Уроки-практикуми проводять за традиційною системою.

Учитель-філолог Є. Ільїн зосереджується на:

- пошукові опори (зв'язок з життям);
- побудові уроку на основі «яскравої конструктивної деталі», складного «морального питання», творчого прийому;
- мистецтві запитання, яке стимулює відвагу висловитися.

Суттєвими є й такі аспекти:

- запитуйте — відповідаю;
- здивувалися — побачили!;
- завоювати увагу;
- про все і при всіх;
- навчити співпрацювати.

У досвіді педагогів-новаторів чітко простежуються риси, що вирізняють їх педагогічну діяльність, розкривають індивідуальність. Проте у їхній роботі є й спільні риси, зокрема такі ідеї педагогіки співпраці:

- використання багатства стосунків у колективі з виховною метою;
- обмірковування форм і методів роботи з таким розрахунком, щоб діти взаємо виховувалися;
- прищеплення учням уміння аналізувати свою діяльність і стосунки;
- єдність педагогів і учнів у навчально-виховному процесі;
- навчання без примусу;
- оптимістичний погляд на учня, його можливості;
- формування в учня об'єктивної самооцінки і ставлення до навколишньої дійсності.

Втілення досягнень педагогічної науки в шкільну практику

У час кардинальних політичних, соціальних та економічних змін, що відбуваються в українському суспільстві, зростає роль педагогічної науки. Вона визначає мету і зміст, форми й методи виховання та підготовки підростаючого покоління до життя і праці, впливає на розвиток й удосконалення національної школи та освіти. У період розбудови національної школи розробка теоретичних проблем виховання і навчання, практичних шляхів підвищення якості навчально-виховного процесу повинні якнайповніше задовольняти потреби практики.

Говорячи про необхідність впровадження у практику роботи школи результатів педагогічних досліджень, залучення вчителів до наукових пошуків, педагог А. Фурман зазначив: «За пересічний, а то й низький рівень навчання у загальноосвітній школі відповідальність несуть передовсім наші науковці, вчені. Школа, яка будує свою роботу на інструкціях чи наказах, ніколи не стане тією соціальною інституцією, в лоні котрої гартується нова продуктивна сила. Шлях до школи ХХІ століття — через фундаментальний експеримент за участю в ньому творчо мислячого наукового потенціалу країни».

Впровадження в практику досягнень педагогічної науки передбачає оволодіння широким загалом учителів, вихователів і керівників шкіл результатами нових педагогічних досліджень, розробленими на їх основі практичними рекомендаціями і методикою їх

застосування. Втілити ідеї педагогічної науки в практику діяльності можуть як окремих педагог (учитель навчального предмета, класний керівник, вихователь, директор школи чи його заступник), так і група осіб (методичне об'єднання класних керівників або вчителів навчального предмета), цілий педагогічний колектив.

Конкретні досягнення запроваджуються в практику такими етапами:

- підготовка науково-методичних рекомендацій і розробка необхідної документації для працівників школи;
- проведення інструктивно-методичних нарад з керівництвом школи і активом учителів;
- розподіл функцій між усіма учасниками;
- надання оперативної допомоги керівництву школи у плануванні й проведенні методичного навчання і самоосвіти вчителів з впроваджуваної проблеми;
- чітке визначення основних етапів впровадження і пов'язаного з ним методичного навчання, щоб воно стало доступним для вчителів;
- проектування системи заходів морально-психологічного стимулювання працівників школи, які беруть участь у цьому процесі;
- оперативний контроль за впровадженням, виявлення типових труднощів і недоліків, внесення коректив до методичних матеріалів, змісту методичного навчання, до темпу і етапів впровадження;
- аналіз результатів впровадження в кінці навчального року і накреслення нових перспектив роботи над цією темою.

Досвід переконує, що не все нове, навіть явно позитивне, педагогічний колектив сприймає з ентузіазмом. Адже завжди знайдуться вчителі, які на будь-які новації дивляться з недовірою, дехто — скептично, а дехто не бажає нічого змінювати у своїй діяльності. Тому потрібно переконати педагогічний колектив у їх доцільності, показавши:

- зумовленість цих педагогічних ідей суспільними потребами, вимогами, які ставляться перед школою;
- яких результатів у навчанні та вихованні буде досягнуто;
- як втілення позначиться на розв'язанні інших навчально-виховних завдань;
- вплив нововведень на вдосконалення і раціоналізацію праці вчителів та учнів;
- наступність нових ідей з уже наявними у шкільній практиці, передусім у передовому досвіді вчителів, що доведе можливість використання їх у цій школі;
- результати досвіду інших шкіл, які успішно втілюють цю наукову ідею;
- порівняльні діаграми, схеми, таблиці, що доводять ефективність нових прийомів роботи.

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки доцільно запровадити в практику навчально-виховної роботи школи такі педагогічні новації:

- шляхи оптимізації навчально-виховної роботи;
- диференційоване навчання;
- методику попередження і подолання педагогічної занедбаності учнів та ін.

Однією з форм запровадження є так звані авторські школи.

Прикладом такої школи може слугувати авторська середня загальноосвітня школа № 80 м. Дніпропетровська.

Проблема, над якою працює школа, — «Індивідуалізація та диференціація роботи з учнями, батьками, вчителями на основі теоретичних і практичних досягнень сучасної зарубіжної і вітчизняної педагогічної та соціально-психологічної науки і практики».

Мета створення цієї школи: у навчанні — визначити, якими індивідуальними особливостями наділила природа кожну дитину і залежно від цього дати їй освіту, підвести до професії, яка найбільше відповідає її інтелекту та можливостям; у вихованні — навчити дитину виходити з конфліктних ситуацій з гідністю, без моральних втрат для себе і для людей, що її оточують.

В авторських, експериментальних класах створюється власна система опанування знань, практичних умінь і навичок дослідно-експериментальної діяльності, окремих видів професійної підготовки, роботи за новими технологіями. Під авторством розуміють передусім глибоке вивчення особистості учня (його інтелектуальних, психологічних, медичних, фізичних даних, навчальних можливостей, здібностей, нахилів, мрій) і на цій основі вироблення, погодження та реалізацію індивідуальних планів його навчання, виховання, розвитку з обґрунтованим прогнозуванням результатів усіх етапів навчально-виховного процесу.

Авторство передбачає:

- роботу за авторськими, експериментальними та оригінальними програмами на уроках, заняттях факультативів, у гуртковій роботі тощо;
- використання нестандартних та оригінальних підходів до організації навчально-виховного процесу;
- орієнтацію на зв'язок з вищими закладами освіти, НДІ, позашкільними й іншими установами та організаціями, навчання на їх базі;
- серйозну системну індивідуально-групову роботу медико-соціально-психологічної служби;
- цільову роботу з підвищення психолого-педагогічної культури всіх учасників навчально-виховного процесу;
- індивідуальну науково-методичну роботу з педагогами і поєднання в ній контрольної-аналітичного й методичного аспектів; організацію центрів розвитку і дозвілля учнів, батьків, учителів;
- зняття дискомфорту в навчанні, розвитку учнів, роботі педагогів; співпрацю зі школою.

Авторські класи створюються за ініціативою вчителя, який згодом стає його класним керівником.

Основа науково-філософської концепції авторської школи — любов до дітей, повага до дитини, яка перебуває в центрі педагогічної системи, звернення до її внутрішнього світу, опора на її сили, внутрішні потенції, підтримка і розвиток того здорового, що є в кожній особистості.

Питання для самоконтролю студентів:

1. Дати визначення поняттю «екологічне виховання».
2. Описати мету та завдання виховної роботи з екології.
3. Описати мету та завдання позакласної роботи з екології.
4. Розкрити зміст питання національного характеру екологічного виховання.
5. Охарактеризувати завдання етнекології у ваормуванні активної життєвої позиції школярів.
6. Навести характеристику методів проведення позакласної роботи з екології.

НАВЧАЛЬНА ТА НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА ДО ДИСЦИПЛІНИ

1. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта України. – 2002 р. № 33.
2. Концепція екологічної освіти України // Інформаційний збірник МОН України – 2002. - № 7.
3. Екологія людини. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / О.М. Микитюк, О.З. Злотін, В.М. Бровдій. -Х: ХДПУ "ОВС" 2000. - 208 с.
4. Екологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В.П. Кучерявий. - Львів: Світ, 2001. -481 с.
5. Загальна методика навчання біології. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.В.Мороз, А.В.Степанюк, О.Д.Гончар та ін. – К.: Либідь, 2006. – 586 с.
6. Захлебный А.Н. Охрана природы в школьном курсе биологии. - М: Просвещение, 1977. - 207 с.
7. Захлебный А.Н. Экологическое образование школьников во внеклассной работе. - М: Просвещение, 1984. - 260 с.
8. Збірник програм "Екологічна освіта школярів". - К.: Перун, 1998. - 256 с.
9. Зверев И.Д. Сураvegина И.Т. Экологическое образование школьников. - М.: Просвещение, 1983. - 160 с.
10. Климчик О.М., Малярчук П.М., Мислива Т.М., Дубровський В.П. Екологія. Вступ до фаху// Навчальний посібник. – Житомир: ЖНАУ, 2008. – 344 с.
11. Програма з курсу «Екологія рідного краю» 8 клас, під ред. О.П.Корж. Видавництво «Прем'єр»; Запоріжжя, 2006 р.
12. Програми з курсу «Екологія рідного краю» 1 – 11 клас. Видавництво «Прем'єр»; Запоріжжя, 2006 р.
13. Алексюк А.М. Методи навчання і методи учіння. – К.: Знання, 1980. – 48 с.
14. Білявський Г.О. та ін. Основи екології: Підручник. – К.: Либідь, 2004.
15. Білявський Г.О., Фурдуй Р.С., Костіков І.Ю. Основи екологічних знань: Пробний масовий підручник для учнів 10-11 класів середніх загальноосвітніх закладів. – К.: Либідь, 2000.
16. Богданова О.К. Сучасні форми і методи викладання біології в школі. – Харків: Основа, 2003. – 80 с.
17. Бровкина Е.Т., Державина Т.Б. Экскурсии в природу // Биология в школе. – 1994. - № 3. – с. 48-50.
18. Вивчаємо рідний край. Програми гуртків юних екологів і дослідників природи для позашкільних установ і загальноосвітніх шкіл. – Мелітополь – Запоріжжя, 1999.
19. Григорашик Н. Из досвіду підготовки до уроку біології //Біологія і хімія в шк. — 2001. —№ 1. — С. 27—29.
20. Дидактика современной школы / Под ред. В. А. Онищука. — К.: Рад. шк., 1987. — 351с.
21. Екологічні стежки України. Живи, Земле! Методичні матеріали / Під ред. В.В.Вербицького. – К., СМП «АВЕРС», 2003 – 196 с.
22. Еколого-натуралістична творчість: Науково-методичний вісник / За ред. В.В.Вербицького. – К., УДЕНЦ, 1998 – 126 с.
23. Загрекова Л. В., Николина З.В. Теория и технология обучения. — М.: Высш. шк., 2004. – 157с.

24. Заровный Г.М. Как повысить эффективность экскурсий // Биология в школе. – 1991. - № 5. – с. 35-41.
25. Измайлов Н.В. Биологические экскурсии. – М.: Просвещение, 1983. – 345 с.
26. Кизенко В.І. Диференційований підхід до учнів на факультативних заняттях з біології // Метод. викл. біології, хімії, географії. Респ. наук.-метод. зб. – 1991. – Вип. 8. – с. 30-33.
27. Кизенко В.І. Особливості застосування методів навчання на факультативних заняттях // Біологія і хімія в шк.. – 2002. - № 5. – с.6-13.
28. Кузнецова В.І. Методика викладання біології. — Харків: Торсінг, 2001.— 176с.
29. Момот Л.Л. Творчо-розвивальні технології та їх реалізація в середній школі // Біологія і хімія в шк. – 2003. - № 1. – с. 7-8.
30. Онищук В.А. Урок в современной школе. — М.: Просвещение, 1986. — 158с.
31. Освітні технології / О.М.Пехота, А.З.Кіктенко, О.М.Любарська та ін.; За ред. О.М.Пехоти. – К.: А.С.К., 2001. – 256 с.
32. Основи еколого-натуралістичної освіти: Науково-методичний посібник / За заг. ред. В.В.Вербицького. – К., 2005.- 490 с.
33. Підласий І.П. Як підготувати ефективний урок. — К.: Рад. шк., 1989. — 204с.
34. Позашкільна освіта в Україні: Нормативно-правові акти/ М-во освіти і науки України. Нац. еколого- натураліст. центр учнівської молоді. – К.:НЕНЦ,2002.– 304с.
35. Форми навчання в школі / Ю. І. Мальований, В. Є. Димаренко, Л. П. Вороніна та ін.; За ред. Ю. І. Мальованого. — К.: Освіта, 1992. — 159 с.
36. Функції і структура методів навчання / В.О.Онищук, Л.П.Тимчишин, І.Т.Федоренко та ін.; За ред. В.О.Онищука. – К.: Рад. Шк., 1979. – 159 с.
37. Ярошенко О.Г. Групова навчальна діяльність школярів: Теорія і методика. – К.: Партнер, 1997. – 193 с.

Інформаційні ресурси:

1. Зведений електронний каталог – e-catalog.mk.ua/.../cgiirbis_64.exe?..
2. Всеукраїнська екологічна ліга ecoleague.colocall.com/download.php?id...
3. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського www.nbuv.gov.ua
4. Біологічні та екологічні сайти - Каталог сайтів – goloskivlt.at.ua
5. [Екологія життя](http://www.eco-live.com.ua/) – www.eco-live.com.ua/